

**Een Web van Gevoel:
Emotiepraktijken en de reisverhalen van predikant-dichter François
Haverschmidt**

Robrecht Haex (6205186)
Masterscriptie Cultuurgeschiedenis van Modern Europa
Universiteit Utrecht, Faculteit Geesteswetenschappen
Onder begeleiding van dr. Christiaan Engberts
20-06-2022
Pagina's: 59
Woordaaantal: 18054

Universiteit Utrecht

Daar waren eens drie studentjes
Drie vrienden in lust en in nood;
Ze sprongen zoo moedig de wereld in,
En de wereld – trapte ze dood.

Piet Paaltjens

‘Drie Studentjes’,

Uit *Snikken en Grimlachjes. Academische Poëzie*.

What is *not* a journey? As soon as one attributes an extended figurative meaning to the word [...] the journey coincides with life, no more, no less: is life anything more than the passage from birth to death?

Tzevetan Todorov

‘The Journey and Its Narratives’,

Uit *Transports: Travel, Pleasure, and Imaginative Geography, 1600-1830*

Vertaald door Alyson Waters

Schilderij titelblad:

John Ruskin, *Mountain Rock and Alpine Rose* (1845). Public Domain.

Abstract

In this research the emotional world of Dutch preacher-poet François Haverschmidt (Piet Paaltjens) (1835-1894) is explored. Haverschmidt is often portrayed as a melancholic personality who suffered from great periods of depression, which *inevitably* led him to commit suicide. The use of medical terminology such as depression and terminology stemming from literary theory like melancholy is criticised in this research as well as the deterministic implication that is retrospectively attached to it. Moving away from this dominant portrayal of Haverschmidt's inner state this research adopts the analytic use of emotion practises as operationalised by anthropologist and historian Monique Scheer. Discerning between four categories of emotion practises – mobilisation, naming, communication and regulation – four travelogues written by Haverschmidt are analysed. The study of these travelogues not only reveal the complex and sometimes conflicting origin of the emotion practises performed by Haverschmidt, that are best explained by the union of modern Protestantism and romanticism, but also the mundane practises that defined his day-to-day emotional experience. Taken together, a 'web of feeling' emerges that moves beyond the medicalisation of Haverschmidt's mental state and the legacy of his persona primarily grounded in his tragic passing.

Keywords: Emotion history, Emotion practices, François Haverschmidt, Piet Paaltjens, Depression, Melancholy, Romanticism, Modern Protestantism.

Woord vooraf

Alhoewel dit voor u, de lezer, de eerste woorden zijn die u onder ogen komen, zijn dit voor mij de laatste woorden die ik aan dit onderzoek toe te voegen heb. Het was een lange reis – om maar even in het thema van het onderzoek te blijven – waar ik met gemengde gevoelens op terugkijk. De grofweg anderhalf jaar waarin dit onderzoek vorm kreeg stond in het teken van lockdowns en oorlog aan de grens van Europa. Het was een tijd die de schijn van vooruitgang verjoeg en die met zijn ontnuchterende blik de terugkeer van een onzekere toekomst inluidde. Te midden van al dit geweld vond ik desondanks soelaas in mijn onderzoek. In een wereld waar waarheden schaars zijn (geworden), stelde het onderzoek mij in ieder geval in staat om zelf tot kleine waarheden te komen. Momenten van wetenschappelijke euforie zullen mij bijblijven, evenals literatuur en poëzie waar Haverschmidt mij gedurende onze reis op wees.

Dan rest mij nu enkel nog een woord van dank. Allereerst gericht aan mijn familie – mam, pap, Thomas en Damini. Bedankt voor jullie onvoorwaardelijke steun en liefde en voor de gesprekken die mijn gedachten over dit onderzoek hebben aangescherpt. Het zijn soms de simpele vragen die het wollig denken ontrafelen. Dan mijn vrienden, die mij eraan herinnerden dat er nog een wereld buiten de vier muren van de universiteitsbibliotheek bestaat. In het bijzonder dank aan mijn scriptiebegeleider Chris. Dank voor je geduld en uithoudingsvermogen. Jouw enthousiasme gedurende onze vele gesprekken heeft mij op meerdere momenten door lastige periodes geholpen. Tot slot een lofbetuiging aan mijn vriendin Cecilia. Van iedereen heb jij het meest te lijden gehad onder mijn rusteloze nachten en intellectuele onzekerheid. Zonder jouw liefdevolle aanwezigheid, begrip en zorgzaamheid en jouw ijverige taalcorrecties was dit onderzoek nooit van de grond gekomen.

Robrecht Haex

18 juni 2022

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 – Introductie: Achter de façade	1
1.1 Haverschmidt doorgronden	2
1.2 De menselijke geest in historisch perspectief	5
1.3 De historiciteit van melancholie en depressie	7
1.4 Emotiepraktijken: de theorie	10
1.5 Operationalisering	13
1.5.1 Eén leven in vier reisverhalen	13
1.5.2 Reisverhalen en emotiepraktijken	16
1.5.3 Het modern protestantisme en het romanticisme	17
1.6 Hoofdstukindeling	17
Hoofdstuk 2 – De Romantiek en het Modern Protestantisme	19
2.1 De Dichter	19
2.1.1 De Romantiek en het romantische	19
2.1.2 Romantische emoties en het zelf	19
2.1.3 Haverschmidt en het romantische	21
2.2 De Dominee	23
2.2.1 Protestantse emoties en het zelf	24
2.2.2 Het modern protestantisme en de Vereeniging Paulus	25
2.3 Een balans	27
Hoofdstuk 3 – Op Reis!	29
3.1 De reis als praktijk	29
3.2 De reis opgeschreven	32
3.3 De reis voorgedragen	34
3.4 Een balans	36
Hoofdstuk 4 – De Reis!	37
4.1 Natuur en geloof	37
4.1.1 Van buitenwereld naar binnenwereld	38
4.1.2 Wandelen in de natuur	41
4.2 Vaderschap, vaderland en de dood	43
4.3 Eten en drinken	46
4.4 Een balans	47
Hoofdstuk 5 – Conclusie: Een web van gevoel	48
5.1 Emotiepraktijken op een rij	48
5.2 Melancholie en depressie	49
5.3 Het romanticisme en modern protestantisme	49
5.4 Aanbevelingen voor nader onderzoek	50
5.5 Tot slot: Een web van gevoel	51
Bibliografie	52

Introductie: Achter de façade

François Haverschmidt, Piet Paaltjens. Dichter, dominee. Romanticus, melancholicus, depressieveling. Zelfmoordenaar. Het zijn de vele facetten van de persoon François Haverschmidt (1835-1894) die meer dan eens tot leven zijn gebracht in het werk van letterkundigen en literatuurhistorici.¹ Alhoewel Haverschmidt slechts een bescheiden oeuvre achterliet, verkreeg de negentiende-eeuwse predikant-dichter nationale bekendheid met zijn dichtbundel *Snikken en Grimlachjes. Academische Poëzie*, dat in 1867 onder het pseudoniem Piet Paaltjens werd uitgegeven.² Hiermee wist hij niet de faam van de groten van de negentiende eeuw, zoals Bilderdijk of Multatuli, te evenaren, maar lukte het hem wel een blijvende stempel op de Nederlandse letteren te drukken. In de jaren tachtig en begin jaren negentig van de vorige eeuw kunnen we zelfs spreken van een heuse ‘Haverschmidt-revival’ en ook op lokaal niveau – in de steden en dorpen waar Haverschmidt woon- en werkachtig was – geniet hij tot op de dag van vandaag een bescheiden cultstatus.³ Hij staat met name bekend om de toegankelijke romantisch-ironische stijl die hij hanteerde en die hem volgens velen kenmerkt als een van de weinige Nederlandse romantici van zijn tijd.⁴ Het was uiteindelijk de tragische wijze waarop Haverschmidt een einde maakte aan zijn leven, die hem en zijn oeuvre in een nieuw en blijvend daglicht zette en zijn naam onherroepelijk verbond aan de melancholie en depressie.

Haverschmidt wordt namelijk gezien als het Nederlandse schoolvoorbeeld van de melancholicus. Deze melancholie wordt niet alleen beschouwd als een dominant thema in zijn gedichten en korte verhalen, maar wordt ook gezien als een tekenend aspect van zijn werk als predikant. De term raakt met name ná zijn zelfdoding in omloop en wordt vanaf dat moment doorgaans gebruikt als een alomvattende beschrijving van zijn gemoedstoestand die, in retrospectief, zijn weerslag vond in alles wat hij had gedaan en geschreven. De manier waarop Haverschmidt om het leven kwam, tekent dan ook sterk het beeld dat van hem is overgeleverd. In de woorden van één van zijn biografen, S.E.H. van Gilse:

---

¹ Zijn naam wordt ook wel geschreven als ‘HaverSchmidt’. In dit onderzoek is echter de spelling ‘Haverschmidt’ aangehouden.

² Gedichten uit deze bundel zijn reeds daarvoor in 1856, 1857 en 1859 uitgebracht in de corps-almanak van de studentenvereniging Minerva te Leiden.

³ Voornamelijk in Leiden, Foudgum en Schiedam. Zie: Rick Honings, *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Bert Bakker, 2016), 321-365.

⁴ J.J. Borger, “Inleiding,” in *François Haverschmidt: de dominee, de dichter, de mens* (Gorinchem: J. Noorduijn en Zoon n.v., 1968), 10.

In het licht van deze daad van zelfvernietiging kregen Haverschmidts leven en werk een ander, een tragischer, aspect dan zij aanvankelijk schenen te hebben. Het 'vreeselijke geheim' achter Piet Paaltjens' 'Oogenschijnlijk grappige manier van doen' scheen plots zichzelf geopenbaard te hebben, en wat in *Familie en Kennissen* naar sentimentaliteit zweemde, bleek weerklank te zijn van werkelijker sensaties dan men wellicht gemeend had.⁵

Haverschmidts tragische levenseinde resulteerde in een essentialisering van zijn gemoedstoestand. In dit onderzoek betoog ik dat deze façade een versimpeld en vertekend beeld geeft van zijn emotionele belevingswereld, temeer omdat de melancholie of depressie die Haverschmidt aldus velen ten dele viel zelden tot nooit nader wordt toegelicht. Het gebrek hieraan doet niet alleen af aan de complexiteit en oorsprong van de door Haverschmidt gevoelde emoties, maar getuigt tevens van een gebrekkig inzicht in de complexe genealogie van de term melancholie, die ruim twee millennia bestrijkt. De reproductiedrang van deze term wijst er bovendien op dat er onvoldoende aandacht wordt besteed aan de cultuur-historische context waarin Haverschmidt zich bewoog.

Dit onderzoek is dan ook een poging het leven en werk, en in het bijzonder de gemoedstoestand van Haverschmidt, te duiden met inachtneming van de culturele specificiteit van zijn leven, plaats en tijd. Daartoe maak ik gebruik van de methodiek die is opgesteld door de antropoloog en historicus Monique Scheer, waarin ze het concept 'emotiepraktijken' – handelingen die betrekkingen hebben op de totstandkoming, ervaring en regulatie van emoties – introduceert.⁶ Vanuit dit interpretatief kader zullen Haverschmidts vier nagelaten reisverhalen worden bestudeerd. Twee culturele invloeden die tekenend waren voor zijn leven staan daarbij centraal: het romanticisme en het modern protestantisme. Een begrip van deze invloeden op het leven van Haverschmidt biedt namelijk de mogelijkheid om een blik achter de façade te werpen. Hiermee wordt er in dit onderzoek een antwoord geformuleerd op de volgende onderzoeksvraag:

Waar bestond de emotionele belevingswereld van Haverschmidt uit?

1.1 Haverschmidt doorgronden

Een aantal auteurs hebben reeds geprobeerd het leven en werk van Haverschmidt te doorgronden. In de hieruit voortvloeiende werken wordt Haverschmidts gemoedstoestand op grofweg drie manieren benaderd: (1) in termen van melancholie, (2) met gebruik van twintigste-eeuwse noties van depressie

---

⁵ S.E.H. van Gilse, *De figuur van François Haverschmidt* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1955), 6.

⁶ Monique Scheer, "Are emotions a kind of practise (and is that what makes them have a history?) A Bourdieuan approach to understanding emotion," *History & Theory* 51 (2012): 193-220.

en (3) met toepassing van diverse psychologische en sociologische theorieën, die op een psychoanalytische wijzen worden toegepast.

In een aanzienlijk deel van de literatuur wordt er teruggegrepen op de term melancholie. Zo wordt Haverschmidt bijvoorbeeld in het werk van neerlandicus Rick Honings neergezet als een “melancholiek kereltje.”⁷ Deze benadering richt zich vooral op de *receptie* en *perceptie* van het werk van Haverschmidt en houdt zich weinig bezig met de *aard* en *totstandkoming* van zijn gemoedstoestand. Melancholie refereert hier in de eerste plaats aan een lange letterkundige traditie waarin schrijvers, dichters en kunstenaars een neerslachtigheid toegeschreven krijgen, die vaak wordt geassocieerd met een vorm van artistieke genialiteit.

Een ander deel van het corpus over Haverschmidt gaat hieraan voorbij en begrijpt zijn gemoedstoestand voornamelijk in termen van depressie, een diagnose die vanaf de jaren 60 van de vorige eeuw steeds gangbaarder werd.⁸ Deze benadering wordt onder andere gekozen door de letterkundige Rob Nieuwenhuys in zijn invloedrijke boek *De Dominee en zijn Worgengel*, waarin hij spreekt over “symptomen van [Haverschmidts] ‘manische depressiviteit.’”⁹ Medische terminologie uit de tweede helft van de twintigste-eeuw wordt hier gebruikt om de gemoedstoestand en het gedrag van een negentiende-eeuws figuur te verklaren. Nieuwenhuys impliceert daarmee dat depressie een ahistorisch fenomeen is en in het verlengde daarvan, dat de menselijke geest door de tijd heen onveranderlijk is. Haverschmidt was, aldus Nieuwenhuys, met voortschrijdend inzicht een depressieveling, ondanks het feit dat het in zijn tijd niet als zodanig erkend werd. Een interpretatie die, net als het gebruik van de term melancholie, op problemen stuit. Dit is in de eerste plaats het geval omdat evenals melancholie, de term depressie door de tijd heen meermaals van betekenis is veranderd. Daarnaast wordt de onveranderlijkheid van de menselijke geest steeds meer in twijfel getrokken.

Tot slot zijn er enkele verhandelingen over Haverschmidt geschreven die zich niet louter beroepen op tot essentie teruggebrachte ziektebeelden zoals melancholie of depressie, maar op Freudiaanse wijze kennis op het gebied van psychologie of sociologie toetsen aan de levensloop en

---

⁷ Rick Honings, “Sic transit gloria mundi: Vergankelijkheid en verlangen bij François HaverSchmidt,” in *Ellendige levens: Nederlandse Schrijvers in de negentiende eeuw*, Rick Honings en Olf Praamstra (red.) (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2013), 220. Zie ook: Honings, *De dichter als idool*, 321-365.

⁸ Trudy Dehue, *De Depressie-Epidemie* (Amsterdam: Uitgeverij Augustus, 2008), 45.

⁹ Rob Nieuwenhuys, *De Dominee en zijn Worgengel: Van en over François HaverSchmidt* [Tweede, zeer vermeerderde druk] (Amsterdam: Querido, 1994 [1964]), 10; Zie bijvoorbeeld ook de informatiepagina over Piet Paaltjens op de website van het literatuurmuseum: “Piet Paaltjens,” *Literatuurmuseum*, geraadpleegd op 21 mei 2022, <https://literatuurmuseum.nl/overzichten/activiteiten-tentoonstellingen/pantheon/piet-paaltjens>.

het literair nalatenschap van Haverschmidt. Deze benadering wordt bijvoorbeeld gekozen door Robert Stofs in zijn proefschrift *Geloof, Twijfel, Melancholie en zelfdoding in leven en werk van Dominee François Haverschmidt (Piet Paaltjens)*. Stofs probeert de, in zijn woorden, ‘zwarte draad’ of *condition humaine* van Haverschmidt te begrijpen.¹⁰ Hiertoe citeert hij onder andere uit het werk van de Amerikaanse psycholoog en filosoof William James (1842-1910), de Nederlandse hoogleraar psychiatrie E.A.D.E. Carpen (1895-1983) en de grondlegger van de psychoanalyse Sigmund Freud (1856-1939).¹¹ Onderwerpen zoals de erfelijkheid van suïcidale gedachten, ‘persoonlijheidsstructuur’ en ‘krankhafte Disposition’ – het onvermogen om een periode van rouw te ontstijgen – komen ter sprake.¹² René van Slooten kiest daarentegen voor een sociologische benadering en bekritiseert het hierboven genoemde proefschrift op het onderbelichten van de sociaal-culturele factoren die ten grondslag liggen aan het gemoed van Haverschmidt.¹³ Van Slooten introduceert daartoe het sociologische begrip van de ‘vreemdeling’ of ‘marginale mens’, afkomstig van de Duitse filosoof en socioloog Georg Simmel (1858-1918), waarmee wordt bedoeld “een individu dat gedwongen is om te leven op het scheidingsvlak tussen twee onverenigbare culturen.”¹⁴ Dit komt, aldus Van Slooten, onder andere tot uiting in de “voorkeur voor de omgang met kinderen en ‘gewone mensen’.”¹⁵ Deze culturele benadering richt zich met name op Haverschmidts gespannen relatie met zijn geloofsovertuigingen die, zo wordt beargumenteerd, ten grondslag lag aan zijn ongeluk.

Alhoewel dit onderzoek aansluit bij de kritiek die Van Slooten uit op het gebrek aan cultuur-historische specificiteit, kan zijn meer ‘culturele’ benadering niet los gezien worden van de kritiek die alle hierboven genoemde auteurs ten deel valt. Zij maken zich namelijk allemaal schuldig aan een anachronisme, waarbij theorieën over de oorsprong van neerslachtigheid worden geprojecteerd op

---

¹⁰ Robert Stofs, *Geloof, twijfel, melancholie en zelfdoding in leven en werk van dominee François Haverschmidt (Piet Paaltjens)* (Leuven: K.U. Leuven. Faculteit Godgeleerdheid, 1990), IX.

¹¹ Een greep uit de werken waar Stofs uit put: William James, *The Varieties of religious experience* (1952), E.A.D.E. Carp, “Psychologische achtergronden van zelfmoordneiging” (1958) gepubliceerd in het *Maandblad voor geestelijke Volksgezondheid* 13 en Sigmund Freud, “Trauer und Melancholie” (1912) gepubliceerd in *Sammlung Kleiner Schriften zur Neurosenlehre* (1918).

¹² Stofs, *Geloof, twijfel, melancholie*, 103-109; Zie bijvoorbeeld ook: Marita Mathijssen, “De Bleke Gezel,” *Bzzlletin* 84 (1981): 17-21.

¹³ René van Slooten, “Vreemdeling in het land van de alledaagse werkelijkheid. De sociaal-culturele wortels van François Haverschmidt,” *Hollands Maandblad* (1991): 518-529.

¹⁴ Slooten, “Vreemdeling,” 3. Voor het concept van de ‘marginale mens’ alzo besproken door Simmel zie: Georg Simmel, Anthony J. Blasi, Anton K. Jacobs en Mathew Kanjirathinkal, *Sociology: Inquiries Into the Construction of Social Forms* (Leiden: Brill, 2009), 227-305.

¹⁵ Slooten, “Vreemdeling,” 5.

de persoon Haverschmidt. Deze verschillende verklaringen van Haverschmidts gemoedstoestand zeggen dan ook meer over de manier waarop er tijd- en plaatsgebonden over neerslachtigheid wordt nagedacht, dan over Haverschmidt zelf. Bovendien laat geen van de auteurs zich uit over de toepasbaarheid van hun theorieën op een historische casus, waarmee ze er impliciet van uitgaan dat de menselijke geest ahistorisch is. Kortom, willen we de gemoedstoestand van Haverschmidt daadwerkelijk doorgronden, dan moet er eerst een visie over de menselijk geest in historisch perspectief worden gepresenteerd.

1.2 De menselijke geest in historisch perspectief

Hoe verhoudt de menselijke geest zich tot de cultuur-historische veranderlijkheid? Fundamenteel zijn er twee kampen die antwoord trachten te formuleren op deze vraag: essentialisten en constructivisten. Essentialistische denkers beargumenteren vanuit een evolutie-gegronde positie dat de menselijk geest – binnen het tijdsbestek van de menselijke beschaving – onveranderlijk is en bovendien universeel gedeeld wordt.¹⁶ Zo zouden de emoties beschreven door de Japanse schrijver Haruki Murakami, de Nederlandse schrijver Özcan Akyol en de Griekse dichter Homerus, ondanks de gigantische verschillen in tijd en/of ruimte fundamenteel hetzelfde zijn.¹⁷ Het *benoemen* en *beschrijven* van emoties wordt hier los gezien van de beleving of ervaring van het *fenomeen*. Dit essentialistische gedachtegoed kent mede zijn grondslag in de modern westerse geneeskunde. Het toeschrijven van depressie aan Haverschmidt zou binnen dit theoretisch kader geoorloofd zijn, omdat hij – ook al was hij zich er zelf niet van bewust – leed aan een mentale aandoening die altijd al heeft bestaan maar pas later, als gevolg van de wetenschappelijk vooruitgang, als zodanig ‘ontdekt’ werd.

Deze vorm van psychogeschiedenis – het bestuderen van historische figuren met gebruik van nieuwe inzichten uit de psychologie – kent een beperkte traditie binnen de geschiedschrijving. Het werd onder andere toegepast door Freud in zijn essay ‘Eine Kindheitserinnerung des Leonardo Da Vinci’ (1910) en genoot enige belangstelling in de Verenigde Staten in de jaren vijftig van de vorige

---

¹⁶ Deze positie wordt ook wel het ‘maximalisme’, ‘universalisme’ of ‘psychologisch realisme’ genoemd. Zie: Peter Burke, *What is Cultural History?* [tweede editie] (Cambridge: Polity, 2008 [2004]), 110-112; Jan Plamper, *The History of Emotions: An Introduction*, Keith Tribe (vert.) (Oxford: Oxford University Press, 2017 [2012]), 147-250; Matthew Bell, *Melancholia: The Western Malady* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 4.

¹⁷ Dit standpunt moet worden gezien in de context van de opkomst van het idee van zes universeel gedeelde basisemoties (vreugde, verdriet, angst, woede, verbazing en afschuw) die een grote invloed hadden op de psychologie en daarmee bepaalde aannames projecteerde op de geschiedschrijving. Dit idee werd door Charles Darwin in het boek *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872) geïntroduceerd en verder uitgewerkt in het bekende onderzoek van Paul Ekman naar universele gezichtsuitdrukkingen. Zie: Plamper, *The History of Emotions*, 147-163.

eeuw.¹⁸ De wetenschappelijke belangstelling voor psychogeschiedenis als discipline hield daarna op, maar zoals de zojuist geschetste benadering van Haverschmidts gemoedstoestand aanwijst is deze manier van denken daarmee geenszins verdwenen.

Onder invloed van de culturele wende – die in de jaren zeventig van de vorige eeuw in de geestes- en sociale wetenschappen opkwam – werden dergelijke beweringen van universele en transhistorische aard in toenemende mate bekritiseerd.¹⁹ Deze kritiek mondde uit in de tweede opstelling tegenover de menselijke geest in historisch perspectief: het constructivisme. Een constructivistische benadering van de geest benadrukt het belang van de cultuur-historische specificiteit in de totstandkoming van emoties en het bewustzijn daarvan. Dit ligt niet vast in de menselijke aard maar in cultuur en wordt in belangrijke mate gemedieerd door taal.²⁰

De meest invloedrijke kritiek op het essentialisme, en met name de rol die het speelde in de institutionalisering van mentale aandoeningen, werd geuit door Michel Foucault en Thomas Szasz.²¹ Alhoewel er voor een gedetailleerde uiteenzetting van hun werk hier geen ruimte is, bekritisieren Foucault en Szasz met name het idee dat de menselijke geest en de werking ervan kunnen worden herleid tot een bepaalde essentie.²² De menselijke aard ligt volgens Foucault namelijk niet vast, maar wordt bepaald door hoe de mens zich in een gegeven periode verhoudt tot een verbeelding van het zelf.²³ Een wetenschap van de tot een essentie gebrachte menselijke aard is naar dit idee niet mogelijk. De menselijke aard kan slechts benaderd worden door de structuren waarin een bepaalde zelfinterpretatie van de geest dominant was te reconstrueren en begrijpen. Szasz voegt hieraan toe dat wanneer er wordt gesproken van een mentale aandoening, er niet wordt verwezen naar een

---

¹⁸ Sigmund Freud, *Leonardo Da Vinci: A Memory of His Childhood* (London: Taylor & Francis Group, 1999 [1910]); John Tosh, *The Pursuit of History: Aims, Methods, and New Directions in the Study of History* [zesde editie] (Londen en New York: Routledge, 2015 [1984]), 217. Zie bijvoorbeeld: Bruce Mazlish, *James and John Stuart Mill: Father and Son in the Nineteenth Century* (Londen: Hutchinson, 1975).

¹⁹ Rob Boddice, "The affective turn: historicizing the emotions," in Christian Tileagă en Jovan Byford (red.) *Psychology and History: Interdisciplinary Explorations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 151; Zie ook: Simon Gunn, *History and Cultural Theory* (Harlow: Pearson Education Limited, 2006), 34, 110.

²⁰ Voor een postkoloniale kritiek op de universele pretenties van de westerse psychologie en psychiatrie zie: Arthur Kleinman en Byron Good (red.), *Culture and Depression: Studies in the Anthropology and Cross-Cultural Psychiatry of Affect and Disorder* (Berkeley en Los Angeles: University of California Press, 1985).

²¹ Zie bijvoorbeeld: Thomas Szasz, *Schizophrenia: The Sacred Symbol of Psychiatry* (Syracuse: Syracuse University Press, 1988); Thomas Szasz, *Law, Liberty, and Psychiatry: An Inquiry into the Social Uses of Mental Health Practices* (New York: Macmillan, 1963); Michel Foucault, *History of Madness* (London: Routledge, 2006).

²² Voor een uitgebreide verhandeling zie: Bell, *Melancholia*, 3-6.

²³ *Ibid.*, 5.

fysiologische maar naar een sociaal-gedragsmatige afwijking.²⁴ Met andere woorden, wat als pathologisch wordt beschouwd hangt af van de tijdsgeest – die altijd plaats- en tijdgebonden is – en is daarmee veranderlijk.

De tegenstelling tussen het essentialisme en constructivisme speelt ook een rol in de discussie omtrent de termen melancholie en depressie, voornamelijk met betrekking tot de historische continuïteit ervan. Enige verheldering van deze discussie toont niet alleen aan dat het toepassen van deze termen, wanneer ze worden geprojecteerd op een historisch figuur, problematisch is, maar het zal de in dit onderzoek ingenomen positie ook verder richting geven.

1.3 De historiciteit van melancholie en depressie

Het gebruik van de termen melancholie en depressie geven een vertekend en versimpeld beeld van de gemoedstoestand van Haverschmidt. Dit wordt onder meer duidelijk wanneer de diversiteit van de door Haverschmidt gevoelde emoties wordt belicht, maar kan daarnaast ook op theoretische grond worden bijgezet, vooral wanneer we kijken naar de complexe genealogie van deze termen. De term melancholie heeft namelijk een zeer rijke geschiedenis, met een groot aantal betekenissen die door de tijd veranderd zijn, en waarbij in het hedendaags gebruik vaak de historische en hedendaagse interpretaties door elkaar heen lopen. Dit geldt ook voor het begrip depressie, dat vaak in het verlengde van melancholie wordt gezien, maar evengoed van betekenis veranderde.

De geschiedenis van het gebruik van de term melancholie begint in het oude Griekenland waar het, voor zover bekend, voor het eerst gebruikt werd door Hippocrates.²⁵ Melancholie werd in de humorenleer begrepen als ‘zwart gal’, waarbij een overdaad resulteerde in somberheid, ofwel ‘zwartgalligheid’. De term duikt vanaf dit moment herhaaldelijk op in de westerse literatuur, kunst en voorlopers van de moderne westerse geneeskunde. De betekenis van melancholie veranderde gedurende deze periode echter regelmatig en verwees bovendien naar een grote verscheidenheid aan symptomen. Zo kon het door de tijd heen verwijzen naar verschillende gemoedstoestanden, maar ook bepaalde karaktertrekken, een gebrekkig denkvermogen, geassocieerd met femininiteit, waanideeën of een vorm van mannelijke artistieke genialiteit.²⁶ Daarnaast is de term ook nog steeds gangbaar in de hedendaagse psychiatrie, waar ‘depressie met melancholische kenmerken’ doorgaans verwijst naar een zeer zware en verlamme vorm van depressie. Tegenstrijdig met het medisch gebruik van

---

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid., 23.

²⁶ Ook gender speelt dus een belangrijke rol in de invulling van melancholie. Zie bijvoorbeeld: Dehue, *De Depressie-Epidemie*, 33.

de term, kent het alledaags gebruik van melancholie een meer positieve connotatie, bijvoorbeeld om de schoonheid van een regenachtige herfstdag te omschrijven.

Ondanks de zeer uiteenlopende invullingen van de term melancholie wordt de continuïteit van het 'ziektebeeld' echter vaak onderstreept. Typerend voor dit essentialistisch denken wordt depressie vaak in het verlengde gelegd van deze verschillende vormen van melancholie, zoals ook Nieuwenhuys doet in zijn beschrijving van Haverschmidts neerslachtigheid. Stanley Jackson benadrukt daarnaast in zijn werk de "remarkable continuity" tussen melancholie en depressie en Lawlor Clark schrijft de geschiedenis van depressie, als die van de ontwikkeling van *melancholie* naar *Prozac*.²⁷ Jennifer Radden neemt daarentegen een constructivistisch standpunt in en behandelt uitgebreid de verschillende betekenissen van melancholie die niet tijdloos zijn, maar slechts betekenis kregen in de context waarin ze gangbaar waren.²⁸ Alhoewel dit onderzoek aansluit bij de context specifieke benadering van Radden, wijst Matthew Bell op een belangrijk fenomeen dat tevens voor dit onderzoek van belang is.

Bell poogt namelijk te verklaren waarom melancholie, als gevolg van alle verschillende invullingen ervan, niet van naam is veranderd en daarmee in zekere zin een constante factor is in de westerse geschiedenis. Ondanks de grote verschillen zijn er volgens Bell twee aspecten die ten grondslag liggen aan alle verschillende interpretaties van melancholie en die sinds de tijd van Hippocrates tot nu min of meer constant zijn gebleven, namelijk: in de eerste plaats een benadering van de menselijk geest in termen van empirisch onderzoek en theoretische discussie en daarnaast een cultuur van zelfbewustzijn.²⁹ Met een cultuur van bewustzijn wordt bedoeld "a socially or culturally approved habit of talking about one's own mental and emotional states."³⁰ Met name dit zelfbewustzijn, in termen van Foucault een bepaalde verhouding tot het zelf, is een belangrijke factor die moet worden begrepen wanneer we spreken over Haverschmidts gemoedstoestand. Haverschmidts begrip van het zelf maakt namelijk een fundamenteel onderdeel uit van zijn emotionele belevingswereld en vice versa. Deze dynamiek staat ook centraal in de theorie van

---

²⁷ Stanley Jackson, *Melancholia and Depression: From Hippocratic Times to Modern Times* (New Haven: Yale university Press, 1986); Clark Lawlor, *From Melancholia To Prozac: A History of Depression* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

²⁸ Jennifer Radden, *The Nature of Melancholy. From Aristotle to Kristeva*. (Oxford: Oxford University Press, 2002); Jennifer Radden, "Is this Dame Melancholy? Equating Today's Depression and Past Melancholia," *Philosophy, Psychiatry, & Psychology* 10 (2003): 37-52.

²⁹ Bell, *Melancholia*, 22.

³⁰ *Ibid.*, 28.

emotiepraktijken van Scheer, die verderop wordt toegelicht en is bovendien sterk aanwezig in het romanticisme en het modern protestantisme.

Evenals bij melancholie, ligt ook de definitie van depressie niet vast. De term is namelijk onderhevig aan verandering die samenhangt met de ontwikkelingen binnen de psychologie vanaf de late negentiende en twintigste eeuw. Wetenschapsfilosoof Trudy Dehue legt deze veranderlijkheid bloot en levert tevens kritiek op de hedendaagse invulling ervan, die met name de afgelopen drie decennia onder invloed van de farmaceutische industrie sterk veranderd is. Haar benadering van depressie biedt bovendien een aantal belangrijke inzichten met betrekking tot de methodiek en theoretische benadering die in dit onderzoek zijn overgenomen.

De aanleiding van het boek is wat Dehue de depressie-epidemie noemt, waarmee ze doelt op de forse toename van het aantal geregistreerde personen in Nederland met depressieve klachten. Dehue verklaart deze 'epidemie' deels aan de hand van een verandering in de *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM), met grote gevolgen voor de gevestigde psychologie en psychiatrie. In de jaren 80 van de vorige eeuw werd het 'psychodynamische' model van depressie vervangen door het 'entiteitsmodel'.³¹ Waar aanvankelijk de veronderstelde oorzaken en het ziekteverloop van depressie zeer uiteenlopend konden zijn, werd het langzamerhand steeds meer beschouwd als een opzichzelfstaande ziekte.³² Depressie werd hiermee niet het eindstation van ongeluk, maar het beginpunt – de oorzaak. De maatschappelijk perceptie van depressie veranderde met het medisch discours mee, en speelde een belangrijke rol in de beeldvorming van het begrip. Het 'imago van depressie', dat voornamelijk werd gevoed door antidepressivareclames van grote farmaceutische bedrijven, versterkt het 'entiteitsmodel' en het idee dat depressie louter een fysiologische (en dus essentialistische) grondslag heeft.³³ Dit beeld wordt versterkt door wat Dehue de 'iconografie' van depressie noemt: de beeldvorming waarbij het niet-tastbare begrip depressie wordt toegankelijk wordt gemaakt en gevisualiseerd. Denk hierbij aan de presentatie van kleurrijke 'zoek-de-verschillen' MRI-scans waar context en wetenschappelijke nuance volledig ontbreken.

Dit fenomeen is volgens Dehue van groot belang, omdat de iconografie van depressie inspeelt op de reflexiviteit van menswetenschappelijk onderzoek. Dit wil zeggen dat er een mate van zelfbewustzijn wordt ontwikkeld van wetenschappelijk classificaties wanneer het de mentale toestand

---

³¹ Dehue, *De Depressie-epidemie*, 18.

³² Ibid.

³³ Ibid., 70; Zie ook: Joop Bouma, *Slikken: hoe ziek is de farmaceutische industrie?* (Amsterdam: Veen, 2006); Walter Vandereycken en Ron van Deth, *Psychiaters te koop?: de invloed van de farmaceutische industrie op het psychiatrisch denken en handelen* (Antwerpen: Cyclus, 2006).

van het individu betreft. De classificatie wordt onderdeel van de identiteit - van het zelf.³⁴ Een zelf dat, in het geval van depressie, bovendien zeer expliciet in de bovenkamer wordt gelokaliseerd en wordt gereduceerd tot louter fysiologische processen. Een implicatie hiervan is dat de medische classificatie van een mentaal ziekteverschijnsel niet alleen de mens verandert, maar de mens ook de classificatie. Dat wil zeggen dat het label wordt geïnternaliseerd en op creatieve wijze onderdeel wordt van het zelfbewustzijn. De manier waarop Dehue aantoont hoe de depressie-epidemie deels kan worden verklaard door de iconografie van depressie en beelden van het zelf, toont aan dat (1) de betekenis en invulling van depressie tijd- en plaatsgebonden is en (2) de hedendaagse invulling van depressie een mate van zelfbewustzijn van die classificatie veronderstelt. Beide zijn problematisch voor de toepassing van de term op Haverschmidts gemoedstoestand, omdat hij niet bekend was met de terminologie van depressie, laat staan met het 'entiteitsmodel' en de iconografie daarvan, waarmee de classificatie dus ook geen onderdeel kon uitmaken van zijn zelfbewustzijn.

1.4 Emotiepraktijken: de theorie

Enkele belangrijke aandachtspunten zijn reeds benoemd, waaronder de verhouding tot het zelf, iconografie van neerslachtigheid en het proces van reflexiviteit. Deze verschillende elementen komen samen in het idee van emotiepraktijken zoals besproken door Scheer.³⁵ Scheer biedt namelijk een methodologisch en theoretisch raamwerk waarmee emoties in een historische context kunnen worden benaderd. Daarnaast biedt ze een begrip van emotie en duidt ze hoe dit in verhouding staat tot de mens.

Scheer verstaat emoties als lichaamseigen mogelijkheden die worden geconditioneerd door sociale conventies en betekenis krijgen in een specifieke cultuur-historische context.³⁶ Emoties worden in deze zin begrepen als emotie-als-praktijk, waarmee wordt bedoeld dat er enkel van emoties kan worden gesproken in relatie tot de handeling – bewust of onbewust – die hier aan ten grondslag ligt. De handeling, met andere woorden is de emotie. Dit impliceert dat het lichaam niet statisch, universeel of ahistorisch is, maar gesitueerd in tijd en plaats.³⁷ Scheer ontleent dit begrip van het

---

³⁴ Dehue, *De Depressie-Epidemie*, 69-70.

³⁵ Scheer, "Are emotions," 193-220; Zie ook: Dolores Martín-Moruno en Beatriz Pichel (red.), *Emotional Bodies: The Historical Performativity of Emotions* (Champaign: University of Illinois Press, 2019); Alan Maddox, "Performing emotions," in *Sources for the History of Emotions. A Guide*, Katie Barclay, Sharon Crozier-De Rosa, Peter N. Stearns (red.) (Londen: Routledge, 2020), 127-142.

³⁶ Scheer, "Are emotions," 193.

³⁷ *Ibid.*, 193.

lichaam aan het concept *habitus* en de term *hexis* van Pierre Bourdieu.³⁸ Habitus omvat de sociale structuren waarin een lichaam zich begeeft, die zich uiten in structurele gedragingen en verder worden gespecificeerd door de sociale positie die een gegeven individu in een samenleving inneemt.³⁹ *Hexis*, dat onderdeel uitmaakt van het *habitus*, is het sociaal geconditioneerde lichaam, een lichaam dat niet alleen betekenis ontleent aan de sociale structuur waarin het zich begeeft, maar tevens handelt naar die structuur. Toegespitst op emoties-als-praktijk volgt hieruit dat emoties bestaan omdat zij binnen een structuur toegepast en begrepen worden. Hiermee wordt niet gezegd dat elke vorm van emotionele communicatie succesvol is of doelbewust wordt toegepast met inachtneming van de sociale structuur, maar wel dat emoties betekenis ontleenen aan de omgeving en derhalve altijd moeten worden beschouwd in de socio-culturele specificiteit van tijd en plaats.

Een theoretische implicatie van dit begrip van emoties is dat er een verbinding wordt gemaakt tussen aan de ene kant de *ervaring* en aan de andere kant de *uiting* van emoties. Scheer poogt dan ook een brug te slaan tussen het constructivistisch en het essentialistisch denken. Emotie-als-praktijk onderstreept namelijk dat ervaring *altijd* gesitueerd is. De *uiting* is daarbij een integraal onderdeel van de *ervaring*. Ervaring ontstaat niet in een vacuüm, maar in symbiose met de sociale structuur waarin het lichaam zich begeeft.⁴⁰ Zodoende is het lichaam, in de woorden van Scheer, "not a static, timeless, universal foundation that produces ahistorical emotional arousal, but is itself socially situated, adaptive, trained, plastic, and thus historical."⁴¹ Het is dan ook deze observatie die het gebruik van termen zoals melancholie en depressie problematisch maakt, wanneer er niet expliciet wordt nagegaan hoe deze begrippen *in situ* begrepen werden, als ze überhaupt al werden gebruikt.

Het begrip van emotie als emotie-als-praktijk hangt nauw samen met wat Scheer emotiepraktijken noemt. Concreet onderscheidt ze vier categorieën van emotiepraktijken die tevens als handvatten dienen in dit onderzoek. Deze zijn: mobilisatie, benoeming, communicatie en regulatie.

Mobilisatie doelt op de gebruiken, rituelen en bezigheden die een bepaalde emotionele toestand kunnen oproepen. De vorm van mobilisatie ligt vast in de mogelijkheden en beperkingen van een gegeven cultuur. Mobilisatie kan het resultaat zijn van de actie van een individu, zoals het

---

³⁸ Zie voor de bespreking van deze termen: Pierre Bourdieu, *The Logic of Practice* (Stanford: Stanford University Press, 1990).

³⁹ Scheer, "Are emotions," 201.

⁴⁰ Deze interactie tussen lichaam, tijd en plaats, en de belichaming van emoties is ook in lijn met recente bevindingen binnen de cognitieve- en emotiewetenschappen. Zie bijvoorbeeld: Paula M. Niedenthal, "Embodying Emotion," *Science* 316 (2007): 1002-1005; Paula M. Niedenthal and Marcus Maringer, "Embodied Emotion Considered," *Emotion Review* 1 (2009): 122-128.

⁴¹ Scheer, "Are emotions," 193.

aanzetten van muziek, maar kan ook voortkomen uit bepaalde collectieve praktijken zoals hofmakerij.⁴² Al deze handelingen ontlene betekenis aan de sociale structuur waarin ze plaatsvinden.

Dit is ook het geval bij de tweede categorie van emotiepraktijken: het benoemen van emoties. Emoties ontlene hierbij niet alleen betekenis aan de socio-culturele context waarin ze worden benoemt maar zijn bovendien inherent sturend. Zoals eerder al is aangegeven is de *uiting* van emotie namelijk onafscheidelijk van de *ervaring* daarvan. Dat wil overigens niet zeggen dat het benoemen van emotie niet ontvankelijk is voor verandering, ambiguïteit, parallelle betekenissen en creatief gebruik.

Daarnaast spreekt Scheer van communicatie als derde te onderscheiden emotiepraktijk. Deze emotiepraktijk vindt zowel onbewust – maakt deel uit van habituele handelingen – als intentioneel plaats. Deze emotiepraktijk onderscheidt zich van het benoemen van emoties, omdat eenzelfde benoemde emotie op verscheidene manieren gecommuniceerd kan worden en in verschillende contexten een ander effect kan uitoefenen. Verbale en non-verbale communicatie zijn hier voorbeelden van, maar ook het verschil tussen geschreven of gedicteerde uitingen van emotie. Communicatiepraktijken verschillen hier ook in de mate waarin bewuste regulatie plaatsvindt; de ontvangende partij, degene naar wie een emotie wordt gecommuniceerd, is bewust of onbewust sturend voor de communicatie. Dit vloeit dan ook over in de vierde en laatste emotiepraktijk: regulatie.

Deze vierde praktijk wijkt enigszins af van de vorige drie categorieën, omdat er bij regulatie sprake is van een bewuste erkenning van de emotie die, getoetst aan sociaal wenselijk gedrag, wordt gereguleerd. Etiquette is hier een goed voorbeeld van; het draait hierbij namelijk om de bewuste perceptie van emotiepraktijken en het daaropvolgende doelgericht ingrijpen wanneer deze ingaan tegen de norm die binnen een bepaalde context geldt.⁴³ Gezien de aard van het in dit onderzoek gebruikte bronmateriaal is de laatste categorie van emotiepraktijken lastig te identificeren. Het is namelijk niet mogelijk om louter op basis van de reisverhalen na te gaan welke vormen van regulatie zijn toegepast. Deze categorie wordt dan ook niet meegenomen in de analyse.

Deze vier categorieën van emotiepraktijken samengenomen kunnen worden toegepast om Haverschmidt als gesitueerd persoon te begrijpen in zijn socio-culturele context. Aan de hand van deze vier categorieën zal er een beeld worden geschetst van de verschillende factoren die bijdroegen aan zijn emotionele belevingswereld. Ten dele kunnen deze emotiepraktijken exclusief worden toegeschreven aan Haverschmidt omdat de verschillende invloeden die zijn wereld kenmerkten nou eenmaal tot een unieke combinatie in zijn leven samenkwamen. Aan de andere kant vertellen deze

---

⁴² Ibid., 211.

⁴³ Ibid., 209-214.

geïsoleerde praktijken ook een breder verhaal over de tijd en plaats waarin Haverschmidt zijn leven vormgaf.

1.5 Operationalisering

De vier reisverhalen die Haverschmidt tussen 1853 en 1881 schreef bieden een goed startpunt om de emotionele belevingswereld van Haverschmidt aan de hand van emotiepraktijken, beter te begrijpen. Hieronder zal er een kritische reflectie worden gegeven over het gebruik van deze bronnen, zal de toepassing van emotiepraktijken nader worden toegelicht en zal de relevantie van twee dominante thema's in dit onderzoek – het modern protestantisme en het romanticisme – worden toegelicht.

1.5.1 Eén leven in vier reisverhalen

Voor zover bekend heeft Haverschmidt vier reisverhalen nagelaten. De eerste schreef hij op zeer jonge leeftijd in 1851, hij was toen 16 jaar oud. Dit verhaal – het kortste van de vier – beschrijft de reis die Haverschmidt met zijn vader vanuit Leeuwarden naar Delft aflegde om daar het staatsexamen Gymnasium af te leggen. Als jonge man die opgroeide in het relatief afgelegen Friesland, ontdekte hij gedurende deze reis de wonderen van 'Holland' - van het Mauritshuis tot de tombes van Hollandse zeehelden in de Nieuwe Kerk van Rotterdam. Dit verhaal beslaat een kleine 40 handgeschreven pagina's, maar is nooit helemaal afgemaakt. Het tweede verhaal schreef Haverschmidt tien jaar later, in 1861, naar aanleiding van een reis die hij aflegde met zijn jongere broer Feddo Jan Haverschmidt en neef Adolf van Slooten door België en langs de Rijn in Duitsland. Naast dat dit verhaal een stuk omvangrijker is dan het eerste, bevat het als enige ook een aantal tekeningen. Het in een schriftje opgeschreven verhaal telt 92 pagina's. Het derde reisverhaal werd een stuk later, in 1879, opgeschreven. Haverschmidt was inmiddels getrouwd en had kinderen.⁴⁴ Ditmaal ging de reis, vergezeld door zijn familie, naar het Duitse Harzgebergte en Wilhelmshöhe. Het laatste, meest uitgebreide verhaal schreef Haverschmidt in 1881. Haverschmidt doet in dit reisverhaal uitgebreid verslag van een vier weken durende trein- en wandelreis door de Zwitserse en Franse Alpen. Een reis die hij samen met drie oud-studiegenoten uit Leiden maakte: Willem van der Kaay, Adrianus van Wessum en Jacques Phillips.⁴⁵

---

⁴⁴ Te weten: zijn echtgenote Jacoba Johanna Maria Osti (1841-1891) en zijn kinderen Margaretha Christina (1864-1944) en François Junior (1869-1928).

⁴⁵ In een aantekening van Haverschmidts zoon, die het nalatenschap van zijn vader beheerde, komen wij het volgende te weten over deze reisgenoten: "Mr. Willem van der Kaay, bijgenaamd Kaay, lid der 2^e kamer der Staten Generaal, en kantonrechter te leiden. Mr. Jacques Philips, bijgenaamd Kiep, rechter in de arrondissements. Rechtbank te Tiel. Mr. Adrianus van Wessum, bijgenaamd Sand, directeur der Tielsche

Een uitgesproken doel, anders dan een penoefening, is van het eerste verhaal op het eerste oog niet te achterhalen. Van de tweede reis, naar België, weten we dat Haverschmidt het verhaal naar eigen zeggen, vooral opschreef om de ervaringen die hij opdeed tijdens de reis niet te vergeten. Van de laatste twee reisverhalen is duidelijk dat Haverschmidt deze voor publiek heeft voorgedragen bij de Schiedamse Vereniging Paulus, een in 1862 opgerichte vereniging voor christelijke zendelingen die in de loop der tijd een verzamelpunt werd voor moderne predikanten zoals Haverschmidt.⁴⁶ Het reisverhaal over de reis met vrouw en kinderen in Duitsland droeg hij daar in de winter van 1879 voor. De verhandeling over de reis naar de Franse- en Zwitserse Alpen werd op twee avonden, 26 januari en 23 februari 1882, voorgedragen. Van publicatie van de vier reisverhalen was gedurende het leven van Haverschmidt geen sprake. Postuum zijn Haverschmidts laatste drie reisverhalen tussen 1990 en 2006 uitgebracht.⁴⁷ In de analyse van dit onderzoek is gebruik gemaakt van deze gepubliceerde werken; voor het eerste reisverhaal is het originele manuscript geraadpleegd.⁴⁸

Er zijn een aantal redenen waarom deze bronnen zich bijzonder goed lenen voor een onderzoek naar de emotionele belevingswereld van Haverschmidt. Ten eerste bieden de reisverhalen een inkijk in de verscheidenheid aan emotiepraktijken die het leven van Haverschmidt tekenden. Zoals ook in de volgende hoofdstukken aan bod zal komen, bestrijkt dit het reizen in algemene zin, het opschrijven van de verhalen en de verschillende handelingen die Haverschmidt uitvoerde gedurende zijn reizen, zoals wandelen in de natuur. Daarnaast zijn de vier reisverhalen tot nu toe nog nooit in hun geheel onderzocht. Dit is van belang, omdat meermaals wordt onderschreven dat deze reisverhalen mogelijk een genuanceerder beeld schetsen van de gemoedstoestand van Haverschmidt; een beeld dat wellicht minder goed past binnen het dominante narratief van Haverschmidt als

---

brandassurantie te Tiel.” Zie: Rick Honings, “En daarmee gaan wij dan op reis!” Inleiding,” in *Met de vrienden op reis in Zwitserland in 1881* (Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden, 2006), 95.

⁴⁶ Honings, “En daarmee gaan wij dan op reis!,” 10.

⁴⁷ Twee van deze publicaties werden verzorgd door Ernest René van Slooten: François Haverschmidt, *Reis door België en langs den Rijn*, René van Slooten (ed.), *dbnl*, geraadpleegd op 17 juni 2022, <https://dbnl.org/titels/titel.php?id=have010reis02>; en François Haverschmidt, “François Haverschmidt Op reis,” Ernest René van Slooten (ed.) *Maatstaf* 38 (1990): 1-22. Het vierde reisverhaal werd door letterkundige Rick Honings van een inleiding en opmerkingen voorzien: François Haverschmidt, *Met de vrienden op reis in Zwitserland in 1881*, Rick Honings (ed.) (Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden, 2006).

⁴⁸ Dit manuscript evenals de manuscripten van de drie gepubliceerde reisverhalen zijn te raadplegen bij de Collectie François Haverschmidt, Universiteitsbibliotheek Leiden, Bijzondere Collecties. In chronologische volgorde: LTK 1815, LTK 1812, LTK 2198 en LTK 1811. De collectie bevat tevens brieven, preken en andere manuscripten van de hand van Haverschmidt. Daarnaast beheert het Letterkundig Museum te Den Haag ook een bescheiden collectie brieven van en aan Haverschmidt.

levenslange melancholicus en depressieveling. Tot slot komen er in de reisverhalen twee thema's samen die uitermate belangrijk zijn voor het begrijpen van Haverschmidt en zijn emotionele belevingswereld: zijn geloof en het romanticisme.

Desondanks zijn er ook een aantal kanttekeningen maken bij dit brongebruik. De reisverhalen moeten voornamelijk worden beschouwd als wat Marcelo J. Borges "narratives of the self" noemt.⁴⁹ Het persoonlijke karakter van deze documenten biedt weliswaar een intieme blik in de emotionele belevingswereld van de desbetreffende persoon, maar schijnt enkel licht op datgene waar de persoon zelf aandacht aan schonk. Het gebruik van emotiepraktijken stelt echter ook in staat om een stap terug te nemen en het bronmateriaal niet louter op de inhoud, maar ook op de oorsprong en materialiteit ervan te beoordelen. Met andere woorden, aan het bestaan van de reisverhalen ligt al een emotiepraktijk ten grondslag. Het is bovendien ook belangrijk te stellen dat het narratief van het zelf mogelijk anders tot uiting komt in de laatste twee reisverhalen, die nadrukkelijk waren geschreven om voor te dragen en dus te delen met publiek. Het belang hiervan zal dan ook in de bronbespreking worden geduid. Waar daarnaast ook rekening mee moet worden gehouden bij de laatste twee voorgedragen reisverhalen is een bepaalde mate van artistieke en esthetische mediëring. Zoals Louise D'Arcens terecht aanduidt, stuit het gebruik van dergelijke bronnen namelijk op het probleem dat ze bij uitstek tot stand komen door "self-conscious use of aesthetic, technical and rhetorical resources offered by their creative form [...] with a view to creating emotions that are part of the texts' fictional world rather than the 'real world' in which it is produced."⁵⁰ Wellicht betreft deze kritiek vooral het derde reisverhaal over de reis in Duitsland. Hier permitteert Haverschmidt zichzelf iets meer artistieke vrijheid, door uit te weiden over zaken die het mythische en fictieve raken, waarvan de uitgebreide verhandeling over een nachtmerrie die hij tijdens de reis had en waarin hij over de duivel droomde een goed voorbeeld is.

Een laatste gebrek, welke gezien de aard en omvang van dit onderzoek onoverkomelijk is maar desondanks vermeld dient te worden, is het feit dat een groot deel van de omvangrijke nalatenschap van Haverschmidt niet ter sprake komt. De gepubliceerde gedichten en verhalen van Haverschmidt, de postuum gepubliceerde manuscripten, preken, voordrachten, tekeningen en correspondentie zullen geen uitgesproken rol spelen in de hier gepresenteerde analyse. Enkel in het volgende hoofdstuk zal hier zijdelings aan gerefereerd worden, maar dan slechts met het doel de levensloop van Haverschmidt nader toe te lichten en aan te tonen hoezeer het romanticisme en modern

---

⁴⁹ Marcelo J. Borges, "Narratives of the self," in *Sources for the History of Emotions: A Guide*, Katie Barclay, Sharon Crozier-De Rosa, and Peter N. Stearns (eds.) (New York: Routledge, 2021), 99.

⁵⁰ Louise D'Arcens, "Emotions in fiction," in *Sources for the History of Emotions: A Guide*, Katie Barclay, Sharon Crozier-De Rosa, and Peter N. Stearns (eds.) (New York: Routledge, 2021), 115.

protestantisme onderdeel uitmaakte van zijn leven. Bovendien zijn anderen, hierboven reeds vermeld, uitgebreid ingegaan op dit materiaal.

1.5.2 Reisverhalen en emotiepraktijken

Om de hierboven vier categorieën van emotiepraktijken uit de reisverhalen te distilleren is de volgende onderzoeksmethodiek opgesteld. De reisverhalen zijn systematisch doorgenomen waarbij passages die direct of indirect duiden op emotiepraktijken zijn gemarkeerd. Aangezien de identificatie van emotiepraktijken per categorie verschilt zal het identificatieproces van deze verschillende praktijken kort besproken worden. Het benoemen van emoties laat zich relatief gemakkelijk herkennen als verbale duiding van de gemoedstoestand. Dit kan tot uiting komen in een enkel woord, maar kan ook vorm krijgen in een zin of alinea. Een handeling wordt aangemerkt als mobiliserende emotiepraktijk wanneer een activiteit expliciet door Haverschmidt wordt beschreven in relatie tot een verandering in de gemoedstoestand, of wanneer een activiteit herhaaldelijk in relatie kan worden gebracht met een beoogde of onbedoelde verandering van het gemoed.⁵¹ Niet alleen de *inhoud*, maar ook het *bestaan* van de reisverhalen duidt op mobiliserende emotiepraktijken. Het opschrijven van de reisverhalen kan namelijk ook als een mobiliserende emotiepraktijk worden aangemerkt. Er is sprake van communicatie als emotiepraktijk wanneer Haverschmidt zijn emoties met andere mensen deelt. Het meest voordehand liggende voorbeeld hiervan is het voordragen van de reisverhalen. De manier waarop Haverschmidt dit doet, zegt veel over de rol die emoties in zijn leven speelt en de manier hoe deze tot uiting komen.

Na het identificatieproces zijn de emotiepraktijken op een tweetal manieren gecategoriseerd. In de eerste plaats zijn deze passages gecategoriseerd op basis van het soort emotiepraktijk – mobiliseren, benoemen, communiceren en reguleren – waarvan ze getuigen. Daarnaast zijn de passages ook geclassificeerd op basis van thema's. Deze zijn deels ontleent aan de bespreking van de socio-culturele context waarin Haverschmidt zich begaf in hoofdstuk 2. Daarnaast zijn thema's ook gedurende de analyse op inductieve wijze geïdentificeerd en gehanteerd. Deze manier van werken stelt in staat om niet alleen relevante passages te identificeren, maar ook om verbanden te leggen tussen de verschillende verhalen. Bovenal stelt de classificatie van thema's in staat om wederom te reflecteren op de socio-culturele fenomenen die ten grondslag liggen aan de emotiepraktijken. Met andere woorden, het duiden van de emotiepraktijken aan de hand van de socio-culturele context waarin zij tot stand kwamen.

---

⁵¹ In zekere zin zou elke activiteit kunnen worden aangemerkt als een mobiliseerde emotiepraktijk, maar dit is niet haalbaar noch zinvol. In dit onderzoek is er gezocht naar patronen, die aan de hand van de socio-culturele context, inzicht bieden in de emotionele belevingswereld van Haverschmidt.

1.5.3 *Het modern protestantisme en het romanticisme*

Op basis van reeds verricht onderzoek komen het romanticisme en modern protestantisme als de meest dominante socio-culturele invloeden in het leven van Haverschmidt naar voren. Zijn werk is vaak in relatie gebracht met het romantisch gedachtegoed en daarnaast benadrukte Haverschmidt zelf de invloed die romantische schrijvers zoals Heinrich Heine (1797-1856) en Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) op hem hadden. Het modern protestantisme is vanzelfsprekend diep geworteld in het leven van Haverschmidt, gezien zijn studie theologie en werkzaamheden als predikant. Het geloof - voornamelijk Haverschmidts preken - wordt dan ook vaak aangehaald als bewijs van Haverschmidts melancholie en depressie, bijvoorbeeld in het betoog van Nieuwenhuys en het idee van Haverschmidts 'worgengel'. Het is dan ook interessant om het geloof in een andere context, namelijk vervlochten in de reisverhalen, onder de loep te nemen en in verband te brengen met Haverschmidts gemoedstoestand.

Alhoewel deze twee thema's ogenschijnlijk andere aspecten van het leven van Haverschmidt belichten, komen zij geenszins afgezonderd van elkaar samen in zijn leven. In plaats van geïsoleerde invloeden, kunnen deze twee stromingen dan ook beter in het verlengde van elkaar worden gezien. De romantiek is, aldus Rüdiger Safranski, "een voortzetting van religie met esthetische middelen," en zowel de romantiek als religie kunnen worden gezien als een aanhoudende zoektocht "naar iets wat tegen de onttoverende wereld van de secularisering valt in te brengen."⁵²

1.6 Hoofdstukindeling

In het volgende hoofdstuk zal nader worden ingegaan op het belang van het romanticisme en het modern protestantisme. Van beide socio-culturele stromingen zal worden uitgeweid waar ze precies uit bestaan en hoe deze verweven waren met het leven van Haverschmidt. In de bespreking van het romanticisme zal tevens dieper in worden gegaan op het genre reisverhalen en in de bespreking van het modern protestantisme zal het belang van de Vereniging Paulus voor Haverschmidt nader worden geduid. Ook zal hier een korte reflectie worden gegeven op hoe deze twee stromingen van belang zijn in relatie tot emoties en de emotiegeschiedenis in brede zin. In hoofdstuk 3 wordt een stap terug worden genomen en staat de vraag centraal van welke emotiepraktijken het bestaan van de reisverhalen getuigen, los van de inhoud ervan. Hier zal nader in worden gegaan op het schrijven en voordragen van de reisverhalen en het reizen zelf als romantisch-filosofisch begrip. In hoofdstuk 4 zullen vervolgens een aantal emotiepraktijken worden uitgelicht, waar Haverschmidt zelf uitgebreid over schreef. Deze zullen nader worden geduid aan de hand van de socio-culturele context waarin

---

⁵² Rüdiger Safranski, *Romantiek: Een Duitse Affaire*, Mark Wildschut (vert.) (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 2009 [2007]), 12.

Haverschmidt zich bewoog. In de conclusie zal tot slot worden gekeken hoe de bevindingen gepresenteerd in dit onderzoek zich verhouden tot het dominante narratief, waarin Haverschmidt wordt geportretteerd als beroepsmelancholicus. Tevens zal hier kort worden gereflecteerd op de bruikbaarheid van de in dit onderzoek gehanteerde methodiek en theorie en zal worden beschouwd in welke mate dit kan bijdragen aan de emotiegeschiedenis en de letterkunde.

Hoofdstuk 2

De Romantiek en het Modern Protestantisme

Het romanticisme en het modern protestantisme zijn twee dominante invloeden in het leven van Haverschmidt. Aan de hand van zijn dichterschap en zijn predikantschap zullen deze twee invloeden in dit hoofdstuk centraal staan. In de eerste plaats wordt hiermee de cultuurhistorische context waarin Haverschmidt zich bewoog duidelijk. Daarnaast wordt aangegeven hoe deze twee invloeden in dit onderzoek precies worden begrepen en hoe deze zich bovendien verhouden tot emotiepraktijken. Tot slot wordt aangetoond hoezeer deze invloeden waren verweven met het leven van Haverschmidt, waarbij ook een aantal zaken van biografische aard aan bod komen. Met deze kennis zal er in de hoofdstukken drie en vier worden ingegaan op de vier reisverhalen zelf.

2.1 De Dichter

2.1.1 Romantiek en het romantische

De Romantiek was een intellectuele stroming die in het Westen in de late achttiende- en negentiende eeuw tot bloei kwam. Ze wordt vaak gezien als een tegengeluid of kritiek op het classicisme en het rationalisme van de Verlichting. In een notendop worden in de Romantiek dan ook juist die zaken benadrukt die kunnen worden geduid als een aanklacht tegen deze twee stromingen: “het individuele, het subjectieve, het irrationele, het fantasierijke, het spontane, het emotionele, het visionaire en het transcendente.”⁵³ Deze kenmerkende aspecten vonden hun weg in de literatuur, de filosofie en de beeldende kunst. Een belangrijk onderscheid dat hier gemaakt moet worden, is dat tussen de Romantiek als tijdvak en het romantische als geesteshouding. Het romantische als geesteshouding, zo beargumenteert Safranski, is in tegenstelling tot het tijdvak tijd- en plaats overstijgend.⁵⁴ Alhoewel de Romantiek zich bij uitstek in Duitsland profileerde, is het deze periode en plaats ook ontstegen. Het romantische drong diep door in het Westerse gedachtegoed en galmt tot op de dag vandaag door in het Westers collectief bewustzijn. Het is dan ook vooral in het romantische als *geesteshouding* waarin Haverschmidt moet worden begrepen.

2.1.2 Romantische emoties en het zelf

Deze geesteshouding is relevant omdat het bij uitstek het emotionele omarmde, of scherper gezegd: creëerde. De literatuurwetenschappers Joel Faflak en Richard Sha stellen dat de literatuur die de Romantiek voortbracht “the most powerful register of the period’s gravitational pull towards feeling”

---

⁵³ “Romanticism,” *Encyclopedia Britannica*, geraadpleegd op 2 april 2022, <https://www.britannica.com/art/Romanticism>.

⁵⁴ Safranski, *Romantiek*, 12.

was.⁵⁵ Hiermee wordt bedoeld dat het romanticisme zich niet alleen kenmerkt als een stroming waarbij simpelweg meer aandacht was voor de emotionele belevingswereld, maar dat het de voorwaarden schepte waarmee er in de eerste plaats over die emotionele belevingswereld gesproken kon worden, op de manier zoals wij dat nu nog steeds herkennen. Een nieuwe woordenschat en nieuwe vormen van spreken over de gemoedstoestand – dat onder andere tot uiting kwam in reisverhalen – lagen hieraan ten grondslag. Emotie werd hiermee - in plaats van, of naast ratio - een legitiem onderdeel van het zelf. Het herkennen, overnemen en vereenzelvigen van deze woordenschat maakte vervolgens, vanuit het oogpunt van emotiepraktijken – voornamelijk benoemen – dat het een fundamenteel onderdeel ging uitmaken van de gevoelde gemoedstoestand. Deze ontwikkeling ging bovendien gepaard met allerhande praktijken, van mobilisatie tot communicatie, die in nauw verband staan met deze nieuw ontwikkelde taal.

Een sprekend voorbeeld, waarbij een aantal van deze zaken samenkomen, is het effect van de briefroman *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) van de Duitse dichter Goethe. Dit werk, een vroeg voorbeeld van het romantische gedachtegoed, veroorzaakte namelijk wat bekend is komen te staan als ‘Werther-Fieber’, ofwel Wertherkoorts. De roman veroorzaakte een golf van suïcides onder jonge Duitse mannen die Werther, het hoofdpersonage van de roman, de dood in volgden. Zij voelden zich verwant met de door Werther gevoelde onbeantwoorde koortsachtige liefde. Goethe wist het liefdesverdriet zo in woorden te vangen, dat het in sterke mate bij zijn lezers resoneerde en vervolgens verstrekkinge gevolgen had. Dit fenomeen ging overigens ook gepaard met een zekere vorm van leesverslaving of leeswoede, zoals Katharina Bene betoogt. Dit is te verklaren aan de hand van het veranderende leesklimaat van de achttiende eeuw.⁵⁶ Wertherkoorts en de briefroman van Goethe laten, naast dat ze aantonen dat het gevoel centraal kwam te staan, bij uitstek zien dat het niet zo zeer de fysiologie van het lichaam is die tot actie aanspoort, maar noties van het zelf die worden verzameld en vereenzelvigd.

Een ander belangrijk aspect van het romantische, dat ook kortstondig in de introductie ter sprake kwam, is het proces van individualisering. Het individualisme is namelijk in het westen onlosmakelijk verbonden met de legitimering van de emotionele belevingswereld, die beiden in belangrijke mate hun oorsprong kennen in het romantische. De manier waarop in het Westen tegen emoties wordt aangekeken is als een individueel, gesloten proces. Dit is echter geenszins een mondiale norm of een historische constante. Zo is depressie in het westers begrip ervan moeilijk te

---

⁵⁵ Joel Faflak en Richard C. Sha, “Introduction: Feeling Romanticism,” *Romanticism and the Emotions*, Idem. (red.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 2.

⁵⁶ Katharina Bene, *Der fehlgeleitete Leser. Werther-Fieber, Werther-Effekt und mediale Gewalt* (München: GRIN Verlag, 2013), 4.

plaatsen in een Boeddhistisch levensbeeld. Wat namelijk door veel Westers geschoolde psychiaters in de jaren 70 van de vorige eeuw in India als depressie werd gediagnosticeerd – en daarmee werd gepathologiseerd – werd door praktiserend Boeddhisten ervaren als een fundamenteel onderdeel van het leven. Het ‘lijden’ wordt gezien als een ontologische realiteit, een collectieve ervaring en een onderdeel van het belijden van het geloof. Het bracht derhalve fundamenteel andere associaties en emotiepraktijken met zich mee.⁵⁷

Deze afweging buiten beschouwing genomen, is het belangrijk in te zien dat Haverschmidt op zijn minst op twee manieren beïnvloed was door een grote mate van individualisering. Ten eerste komt Haverschmidt vaak expliciet te spreken over zichzelf als individu. Hij was namelijk continu bezig met het zoeken naar zijn ware zelf - een zoektocht die gepaard ging met een acute en hoge mate van reflectie op zijn eigen gemoedstoestand.⁵⁸ Dit valt dan ook samen met een vorm van zingeving die centraal staat in het romantisch gedachtegoed, namelijk de ontwikkeling van ‘de enkeling’ tot het ‘individu’ gepaard met het voortdurend doormaken van persoonlijke groei.⁵⁹

2.1.3 Haverschmidt en het romantische

Enkele aspecten van het romanticisme zijn inmiddels aan bod gekomen. Maar in hoeverre was het romantische vervlochten met het leven van Haverschmidt? Alhoewel deze vraag op tal van manieren kan worden aangevlogen zal hier één aspect worden uitgelicht dat zeer goed illustreert in welke mate Haverschmidt bekend was met het romanticisme, namelijk de invloed van een aantal romantische literatoren en thema’s op zijn werk als prozaschrijver en dichter.

Exemplarisch voor de aanwezigheid van het romantische is het gebruik van het alter ego Piet Paaltjens, dat in het leven werd geroepen gedurende Haverschmidts studententijd in Leiden. Preciezer nog, zoals Honings aangeeft, is het gebruik van Paaltjens als heteroniem: “een fictieve

---

⁵⁷ Gananath Obeyesekere, “Depression, Buddhism, and the Work of Culture in Sri Lanka,” in Arthur Kleinman en Byron Good (red.) *Culture and Depression: Studies in the Anthropology and Cross-Cultural Psychiatry of Affect and Disorder* (Berkeley en Los Angeles: University of California Press, 1985), 139.

⁵⁸ Het is hier wellicht van belang om aan te kaarten dat de individualisering van emoties die Haverschmidts tijdsgeest en denkbeelden kenmerken tot op de dag van vandaag een grote invloed uitoefent op ons denken over emoties. Faflak en Sha beargumenteren dat vrijwel het gehele raamwerk waarmee in de Westerse wereld over emoties wordt gesproken – van psychologie tot neurowetenschappen – in belangrijke mate te danken is aan het romanticisme. Deze invloed moet dan ook worden gezien als een belangrijke grondslag van het hier gepresenteerd onderzoek – en de westerse emotiegeschiedenis in het algemeen. Zie: Faflak en Sha, “Introduction,” 7.

⁵⁹ Safranski, *Romantiek*, 25.

schrijverspersoonlijkheid als afsplitsing van zichzelf.”⁶⁰ Het fictieve karakter Paaltjens bewoonde daarmee dezelfde wereld als zijn bedenker. Deze fictie werd in het extreme in stand gehouden, niet alleen door Haverschmidt zelf, maar ook door zijn vrienden, zoals duidelijk wordt in brieven die gericht waren aan Haverschmidt waarin over Paaltjens in de derde persoon wordt gesproken.⁶¹ Haverschmidt zag zichzelf in deze dynamiek slechts als de executeur van de nalatenschap van Paaltjens. Deze constructie is echter niet uniek in de literatuur. Honings duidt dat het construct Piet Paaltjens vrij duidelijk gebaseerd is op de modellen van Heinrich Heine en Lord Byron – twee romantische dichters – waarbij Heine overigens door Haverschmidt zelf al tot grote inspiratiebron werd verheven.⁶² Er zijn meerdere aanwijzingen dat Paaltjens een parodie op of hommage aan Heine is. Overeenkomsten zijn er namelijk in overvloed. Paaltjens werd vaak beschreven als de ‘de bleke jongeling’; Heine beschrijft zichzelf in het gedicht ‘Die Fensterschau’ als “Der bleiche Heinrich.”⁶³ Bepaalde thema’s zoals liefdesverdriet komen sterk overeen en zoals Willem Wilmink aantoont zijn de overeenkomsten tussen ‘Immortelle ‘XXV’ uit *Snikken en Grimlachjes* en het gedicht van Heine’s hand: ‘Hör ich das Liedchen klingen’ overduidelijk.⁶⁴ Tot slot duidt Honings dat het door Heine gehanteerde dubbelgangermotief, waarin een man de smart van een ander aanschouwt en erachter komt dat hij deze persoon zelf is, vrijwel identiek is met de dynamiek die ontstond tussen Haverschmidt en Paaltjens.⁶⁵

Naast de invloed van Heine zijn er bovendien ook duidelijk elementen van de ‘Byronic hero’ terug te vinden in het werk van Haverschmidt. Zo deelt Paaltjens, zoals Honings aangeeft, het bleke gelaat van de ‘Gothic Villain’, evenals dit archetype eigen onbekende en mysterieuze verleden. Paaltjens mist daarbij overigens de charmante en misogyne eigenschappen die zich vaak in deze ‘schurken’ manifesteren, zoals het geval is bij het hoofdpersonage Edmond Dantès in het door Alexandre Dumas geschreven *Le Comte de Monte-Cristo* (1844).⁶⁶ Ook vinden we in Paaltjens elementen van de ‘noble outlaw’ terug, wat ook het geval is bij verschillende personages in het werk

---

⁶⁰ Honings, *De dichter als idool*, 323.

⁶¹ *Ibid.*, 328-332.

⁶² Haverschmidt refereert naar Heine in een eerste publicatie van gedichten van Paaltjens, in de Leidse studentenalmanak van 1856. Zie: Honings, *De dichter als idool*, 332.

⁶³ Heinrich Heine, *Das Buch der Lieder* (Haarlem: De Librije, 1947), 43.

⁶⁴ Honings, *De dichter als idool*, 333.

⁶⁵ *Ibid.*, 334-335.

⁶⁶ *Ibid.*, 337.

van Goethe. Honings wijst op twee belangrijke overeenkomsten: de presentatie van Paaltjens als een miskend genie en de door hem gevoelde bitterheid voor de wereld die hieruit voortvloeit.⁶⁷

Bovenal deelt Paaltjens overeenkomsten met wat bekend staat als de 'hero of sensibility', met als meest invloedrijke voorbeeld Werther uit de eerder genoemde briefroman van Goethe. Werther, evenals Paaltjens, handelt vooral vanuit zijn gevoel in plaats van zijn verstand; Werther, evenals Paaltjens, is op een bijna egocentrische manier geobsedeerd met zijn eigen somberheid en Werther, evenals Paaltjens verdrinkt in liefdesverdriet. Interessant vanuit het oogpunt van emotiepraktijken, is dat deze gevoelens en emoties op een vergelijkbare manier worden benoemd, zoals ook Honings opmerkt: "Werther stort het hele boek door een tranenvloed. Piet Paaltjens huilt zoveel dat de stoep nat is."⁶⁸ En hier blijft het niet bij: beiden grijpen naar de fles, beiden idealiseren hun jeugd, een onderwerp dat vaker ter sprake komt in het werk van Haverschmidt, in beide verhaalvertellingen speelt de symboliek van de natuur een belangrijke rol, beiden hebben een identiek bleek gelaat en tot slot: beiden uiten meermaals de wens te sterven.⁶⁹ Overigens spelen de dood en zelfdoding niet geheel zonder toeval een prominente rol in het werk van Haverschmidt.⁷⁰

Tot slot, wordt zowel het verhaal van Werther als dat van Paaltjens gemedieerd door een 'vriend'. In *Die Leiden des jungen Werthers* wekt Goethe door middel van een voorwoord en voetnoten de illusie dat het verhaal postuum door een vriend is uitgebracht. De verhalen en gedichten van Paaltjens worden via Haverschmidt – waar ook een illusie van een vriendschap wordt gewekt – uitgebracht. De eerste biograaf van Haverschmidt, Johannes Dyserinck, die Haverschmidt persoonlijk heeft gekend, geeft aan dat Haverschmidt al van jongs af aan gefascineerd was door het verhaal en leven van Werther en het werk van Goethe.⁷¹ Concluderend kan er dan ook gesteld worden dat wanneer er overeenkomsten worden gevonden tussen de reisverhalen en het romanticisme, dat deze niet louter op toeval berusten, maar dat Haverschmidt in grote mate bekend was met de oorsprong van deze praktijken en thema's en deze bewust of onbewust in zijn eigen leven toepaste.

2.2 De Dominee

Naast het romantische was religie ook van grote invloed op het leven van Haverschmidt. In zekere zin spreekt dit meer voor zich: Haverschmidt groeit op in een Hervormd gezin, zijn opa was predikant in

---

⁶⁷ Honings, *De dichter als idool*, 340.

⁶⁸ *Ibid.*, 342.

⁶⁹ *Ibid.*, 343-344.

⁷⁰ Zelfdood als thema is wellicht het meest prangend aanwezig in het gedicht 'De Zelfmoordenaar' uit *Snikken en Grimlachjes*.

⁷¹ Johannes Dyserinck, *Fr. Haverschmidt. - (Piet Paaltjens). - Met Portretten en illustraties* (Schiedam: H.A.M. Roelants, 1908), 12-13.

Friesland, hij studeerde zes jaar theologie in Leiden en was nadien, tot aan zijn dood, werkzaam als predikant. Wat echter wel nadere toelichting verdient, is hoe het geloof zich precies verhoudt tot emoties en hoe Haverschmidt invulling gaf aan zijn geloof. Belangrijk hierbij is een toelichting van de stroming die hij aanhing, namelijk het modern of vrijzinnig protestantisme. In deze context zal ook de Vereniging Paulus in Schiedam ter sprake komen, de enige plek waar Haverschmidt zijn interpretatie van het geloof vrijuit kon delen en daarnaast de plek waar hij zijn laatste twee reisverhalen voordroeg.

2.2.1 Protestantse emoties en het zelf

Religie in brede zin biedt veel handvatten voor het schrijven van emotiegeschiedenis.⁷² In de eerste plaats omdat religie voor veel mensen de belangrijkste bron van zingeving was. Daarnaast schrijft religie doorgaans handelingen en manieren van denken voor en bieden religieuze geschriften een taal om de wereld en plaats van de mens daarin te begrijpen. Al deze aspecten kunnen wanneer ze in het licht van emotiepraktijken worden gezien, invalshoeken bieden om de relatie tussen geloof en emotie te belichten. Zo ook in het geval van Haverschmidt.

Een van de onderscheidende factoren tussen verschillende religies en verschillende stromingen binnen dezelfde religie, is dat ze zich niet allemaal op dezelfde manier verhouden tot het zelf. Dit is belangrijk omdat, zoals eerder benoemd, het begrip van het zelf in belangrijke mate onderdeel uitmaakt van de emotionele belevingswereld. Even eerder kwam, in de bespreking van depressie en het Boeddhisme, het begrip van het zelf in relatie tot religie al even kort ter sprake. Zonder nader in te gaan op alle verschillen tussen religies is het hier belangrijk te benoemen dat Haverschmidt moet worden begrepen in de Westerse traditie en specifiek het protestantisme. Enkele kenmerkende aspecten van de Westerse traditie zijn reeds besproken, waaronder de benadering van de menselijk geest in termen van empirisch onderzoek en een cultuur van zelfbewustzijn. Hier bovenop komt de sterk individualistische traditie, dat het protestantisme kenmerkt.

De filosoof Charles Taylor beargumenteert dat dit voortkomt uit een topologie waarbij een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen een binnen- en buitenwereld, waarbij vanaf de Reformatie vooral het belang van de binnenwereld wordt benadrukt.⁷³ Dit is dan ook een van de aspecten waarin het protestantisme zich onderscheidt van het katholicisme. De wende naar het innerlijke staat in de protestantse belijdenis centraal, omdat het contact met God niet buiten de mens,

---

⁷² Voor een uitgebreide verhandeling over de kruisbestuiving tussen emotiegeschiedenis en religiewetenschappen zie: John Corrigan, "Religion and Emotions," in *Doing Emotions History*, Susan J. Matt en Peter N. Stearns (eds.) (University of Illinois Press, 2013), 143-162.

⁷³ Monique Scheer, "Protestantisch fühlen lernen. Überlegungen zur emotionalen Praxis der Innerlichkeit," *Z Erziehungswiss* 15 (2012): 181. (179-193)

maar in de mens besloten ligt.⁷⁴ Het aanbidden van God wordt hiermee een innerlijk proces. Dit proces kende zijn doorwerking in de manier waarop tegen emoties werd aangekeken. Scheer beargumenteert dat een veranderde perceptie van emotie niet alleen het gevolg was van de wending naar de binnenwereld, maar ook dat de taal waarmee over emoties werd gesproken als middel diende om deze verandering te bewerkstelligen. Hierbij geeft ze aan dat “een hoog ontwikkelde taal, ervaringen van innerlijkheid construeert en autoriseert.”⁷⁵ Bij Haverschmidt wordt dit bijvoorbeeld duidelijk in een passage waar hij de pracht en praal van de Dom in Keulen beschrijft: “Gij, wanneer gij bidt, gaat in uwe binnenkamer, en uwe deur gesloten hebbende, bidt uwen Vader, die in het verborgen is.”⁷⁶ Deze ontwikkeling kan overigens niet los worden gezien van de woordenschat die tijdens de Romantiek ontwikkeld werd. Zoals eerder benadrukt, moet de Romantiek ook op dit vlak in het verlengde worden gezien van ontwikkelingen die zich in de Westerse wereld hebben voltrokken op het gebied van religie.

2.2.2 Het Modern Protestantisme en de Vereeniging Paulus

Het protestantisme had dus een sterk individualistisch karakter. Wat het protestantisme echter verder inhield werd in de negentiende eeuw sterk betwist. Deze tijd kenmerkte zich namelijk door een felle theologische strijd tussen orthodoxen en vrijzinnige protestanten. Bernard Schelhaas vat de essentie van deze strijd bondig samen: “de orthodoxie bekleed[de] de onvoorwaardelijke geloofwaardigheid van de Bijbel, inclusief de wonderen, als historische werkelijkheid; de vrijzinnigheid [...] onderwierp de Bijbel aan methoden van wetenschappelijke verifieerbaarheid en verwierp daardoor onder andere de historische werkelijkheid van wonderen.”⁷⁷ Deze vrijzinnigheid werd vooral aangejaagd door een nieuwe stroming binnen de theologie, het modernisme, met als belangrijkste uitgangspunt “het christelijke geloof in overeenstemming [te] brengen met de zich sterk ontwikkelende wetenschappen.”⁷⁸ De hoogleraren theologie J.H. Scholten, A. Kuenen en C.P. Tiele stonden aan het front van deze ontwikkeling. Vooral de gegoede burgerij - belezen en opgeleide protestanten - konden zich vinden in de poging de Bijbel in lijn te krijgen met wetenschappelijke ontwikkelingen, zoals de evolutieleer. Een groot deel van de protestantse gemeenschap, voornamelijk de arbeidersklasse, bleef echter orthodox.

---

⁷⁴ Scheer, “Protestantisch fühlen lernen,” 181.

⁷⁵ Ibid., 184. (eigen vertaling)

⁷⁶ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 18.

⁷⁷ Bernard Schelhaas, “Hoezo Worgengel? De preken van François HaverSchmidt nader bekeken,” *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31 (2013): 74.

⁷⁸ Herman Noordegraaf, *HaverSchmidt en Schiedam* (Schiedam: Fonds Historische Publikaties Schiedam, 1993), 25.

Met Scholten en Kuenen was Haverschmidt zeer bekend: hij had namelijk van beide collegegenoten aan de Universiteit. Later schreef hij over hen: “Van de professoren daar heb ik vooral Scholten liefgekreten. [...] Of voel ik meer voor Kuenen? Soms weet ik het zelf niet.”⁷⁹ Uit de brief wordt verder duidelijk dat op het gebied van de geloofsbelijdenis deze twee hoogleraren van grote invloed waren en Haverschmidt in aanraking brachten met ideeën die in veel opzichten haaks stonden op het Hervormde orthodoxe gedachtegoed waarmee hij in Friesland was opgroeit.⁸⁰

De uiting van het vrijzinnig protestantisme, onder invloed van de moderne theologie, wordt het meest duidelijk wanneer Haverschmidt vanaf 1864 predikant wordt in Schiedam, waar hij de Gemeente met vier andere – orthodoxe – predikanten bedient. Alhoewel hij in het begin bijval kreeg van twee bevriende predikanten en geestverwanten ds. L. Bouman en ds. I. Hooykaas raken Haverschmidt en zijn ideeën, nadat zij de Gemeente verlaten, steeds meer in een isolement.⁸¹ Er was echter één plek waar Haverschmidt vrijuit kon spreken, de Vereeniging Paulus. Oorspronkelijk was het een zendelingenvereniging, maar het werd in toenemende mate, na het vertrek van een aantal orthodoxe protestanten in 1868, een toevluchtsoord voor vrijzinnige protestanten. Op haar hoogtepunt telde de vereniging rond de 400 leden. Hiermee werd voor Haverschmidt de Vereniging een belangrijke plek om zijn gedachten over het geloof te vormen en delen. Hij was er dan ook zeer betrokken: hij gaf lezingen en organiseerde voordrachten en maakte daarnaast deel uit van verscheidene commissies. Tijdens de voordrachten werden niet alleen religieuze teksten geciteerd, maar ook verhalen van schrijvers zoals Charles Dickens (1812-1870) en Hans Christian Andersen (1805-1875), beiden, naast Goethe en Heine, zeer geliefd door Haverschmidt.⁸² Dit past binnen het modern protestantisme en de doelstelling van de Vereniging Paulus, omdat een bredere ontwikkeling dan enkel het religieuze werd verondersteld. Na 1868 werd de officiële doelstelling van de vereniging dan ook het faciliteren van onderlinge ‘ontwikkeling’.⁸³

Het belang dat het modern protestantisme legt op deze ontwikkeling heeft een aantal consequenties. Het wijst er namelijk op dat naast individualisering, die het protestantisme kenmerkt, ook het idee van zelfbeschikking belangrijk was. In tegenstelling tot de orthodoxe protestanten moesten vrijzinnigen aldus Schelhaas “zelf op zoek naar datgene waar [zij] nog in geloofde[n].”⁸⁴ Deze

---

⁷⁹ Brief aan A.W. Bronsveld, getekend: Schiedam, 18 juni 1889 geciteerd uit: Stofs, *Geloof, twijfel, melancholie en zelfdoding*, 8.

⁸⁰ Stofs, *Geloof, twijfel, melancholie en zelfdoding*, 8.

⁸¹ Noordegraaf, *HaverSchmidt*, 40-41.

⁸² Deze voordracht vond plaats op 18 november 1875. Zie: *Ibid.*, 60.

⁸³ *Ibid.*, 56.

⁸⁴ Schelhaas, “Hoezo Worgengel?,” 77.

zingeving werd niet alleen gezocht in de geloofsovertuiging, maar ook daarbuiten. Bovendien veronderstelt deze zoektocht een bepaalde mate van verantwoordelijkheid. Schelhaas ziet hierin een gelijkenis met de Romantiek: “Het wegvallen van een collectief gedragen kritiekloos geloof in de Bijbelse overlevering dwong [Haverschmidt] om als individu rekenschap af te leggen van zijn geloof, een van de kenmerken van wat wij nu de Romantiek noemen.”⁸⁵ Haverschmidt verwoordde dit zelf treffend: “boven bidden en boven denken.”⁸⁶

Rekenschap afleggen van het geloof komt in Haverschmidts omgang met de dood, en in het bijzonder de onrechtvaardigheid van de dood van kinderen, het meest duidelijk naar voren. Haverschmidt verloor namelijk zowel zijn neefje als zijn zoontje op jonge leeftijd aan de verdrinkingsdood. Dit forceerde Haverschmidt om zich bezig te houden met het klassieke vraagstuk van de theodicee: hoe kan er onder het toezien van een almachtige God zoveel lijden op aarde bestaan? De orthodoxie bood Haverschmidt geen bevredigend antwoord, mede omdat de vraag in de kern ondermijnd wordt door het idee van een alles beschikkende God. De moderne geloofsovertuiging forceerde Haverschmidt dan ook om zelf rekenschap te geven aan dit vraagstuk. Haverschmidt beantwoordt deze vraag uiteindelijk door het vraagstuk te laten rusten en de keuze te maken in God enkel liefde te zien. Dit antwoord werd door veel tijdgenoten als onbevredigend beschouwd en Haverschmidt bleef gedurende zijn leven met deze vraag rondlopen.⁸⁷

2.3 Een balans

Aan de hand van het leven en werk van Haverschmidt kunnen we aantal zaken vaststellen. In de eerste plaats waren het romanticisme en het modern protestantisme nauw verweven met het leven van Haverschmidt. Invloeden van het romanticisme zijn duidelijk terug te vinden in zijn gedichten en de manier waarop Piet Paaltjens tot leven werd gebracht. Het geloof speelde al van jongs af aan een belangrijke rol en kreeg verder vorm tijdens de studie theologie, waar Haverschmidt in aanraking kwam met het modern of vrijzinnig protestantisme. Beide invloeden leggen de nadruk op het individu, waarbij in het romanticisme ‘persoonlijke groei’ centraal staat en het modern protestantisme Haverschmidt forceert rekenschap af te leggen van zijn eigen geloofsovertuigingen en die in lijn te brengen met wetenschappelijke ontwikkelingen. Beide invloeden introduceren hiertoe een woordenschat en manier van spreken over het zelf. Dit biedt een interessante invalshoek om na te

---

⁸⁵ Ibid., 77.

⁸⁶ LTK 1815, 18.

⁸⁷ Ton van de Wouden, “‘In een vuile sloot had Hij hem gesmoord’ ‘Mijn broertje’ van François HaverSchmidt,” in *Van Constantijntje tot Tonio. Het dode kind in de Nederlandse literatuur*, Rick Honings, Olga van Marion en Tim Vergeer (red.) (Hilversum: Verloren, 2018), 110.

gaan op welke manier dit woordenschat zich aan de hand van emotiepraktijken, zoals het benoemen van emoties, manifesteerde in het leven van Haverschmidt. Desondanks schuren de twee invloeden ook op een aantal vlakken. Zo lijkt de ratio die het modern protestantisme introduceert niet overeen te komen met de afkeer van de Verlichting die het romanticisme kenmerkt. In de bespreking van de reisverhalen zullen we dan ook zien dat deze aspiraties soms tegenstrijdig naar voren komen. Bovendien zullen we, aan de hand van emotiepraktijken, zien hoe manifestaties van het modern protestantisme en romanticisme invloed uitoefenden op de emotionele belevingswereld van Haverschmidt.

Hoofdstuk 3

Op Reis!

“En daarmee gaan wij dan – Op Reis!”⁸⁸ Zo begint Haverschmidt, na een korte introductie, de eerste uit twee voordrachten die tezamen het vierde reisverhaal vormen. Wat bedoelt Haverschmidt precies als hij zegt ‘Op Reis!’? Waaruit bestond voor hem die reis? Hoe kwam de reis tot stand en hoe en wanneer kreeg het reisverhaal vorm? Of nog wel belangrijker: wat bedoelt Haverschmidt eigenlijk als hij tegen zijn publiek zegt ‘samen’ op reis te gaan? Tot slot: hoe kunnen deze vragen met het gebruik van de theorie van emotiepraktijken inzicht bieden in de emotionele belevingswereld van Haverschmidt?

In dit hoofdstuk worden de emotiepraktijken waar de reisverhalen aan ten grondslag liggen uiteengezet. Dit behoeft in de eerste plaats een begrip van de reis als praktijk, in de beleving van Haverschmidt. Op jonge leeftijd komt hij namelijk al in aanraking met ideeën over reizen als vorm van zingeving. Reizen was voor Haverschmidt geen doel op zich, waarbij enkel hedonistisch plezier – alhoewel zeker van belang – werd nagestreefd, maar ook een bron van intellectuele en spirituele groei. De fysieke verplaatsing van het lichaam ging voor Haverschmidt gepaard met een beoogde mentale en emotionele verplaatsing, die tezamen ‘de reis’ zou kunnen worden genoemd. Dit wordt temeer duidelijk wanneer ook het opschrijven van de reiservaringen en – in het geval van de laatste twee reisverhalen – het voordragen ervan, in de traditie van het romanticisme en modern protestantisme wordt gezien en tegen het licht van emotiepraktijken wordt gehouden. Deze bevindingen vormen samen de eerste schakel in het begrijpen van de emotionele belevingswereld van Haverschmidt.

3.1 De Reis als praktijk

Al vóór zijn studententijd houdt Haverschmidt zich bezig met het idee van ‘de reis’. Van grote invloed op hem, is de dan net iets oudere Nederlandse theologiestudent en dichter Petrus Augustus de Génestet (1829-1861). De Génestet was een vrijzinnige-protestant. Alhoewel het niet duidelijk is in hoeverre Haverschmidt bekend was met deze stroming vóór zijn aanraking met de moderne theologie in Leiden, is het zeker aannemelijk dat de eerste vrijzinnige zaadjes door de aanraking met zijn werk geplant werden. Haverschmidt verwijst naar de eerste dichtbundel van De Génestet genaamd *Eerste gedichten* (1852) waarvan hij het gedicht ‘Reizen’ naar eigen zeggen al gauw uit zijn hoofd kende.⁸⁹

---

⁸⁸ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 16.

⁸⁹ Haverschmidt, “François Haverschmidt Op reis,” 2.

Eén passage uit het gedicht droeg hij, zo vermeldt hij, graag voor bij voordrachten, zo ook gedurende de voordracht van het derde reisverhaal in 1879:

o Droomen van mijn jeugd, en van mijn lange nacht,
o Zielsverlangen, dat mij langzaam doet verteeren!
Ik reikhals naar den top der bergen en ik smacht,
Ik hunker naar de blauwe meiren!
Ik heb al lang genoeg mijn effen pad bestreen,
'k wil rijzen, dalen 'k wil genieten, leeren, zwerven;
Ik wil voor lange jaren heen:
Voor ik Gods wonderen heb gezien, kan ik niet sterven!⁹⁰

Haverschmidt moet aan zijn toehoorders toegeven dat de vorm van het gedicht hem minder aanstaat dan vroeger, maar desondanks zijn er een aantal elementen die resoneren in zijn eigen reisverhalen.⁹¹ Dat is in de eerste plaats een zekere jeugdige wens om het avontuur aan te gaan en daarmee het stramien van de dagelijkse bezigheden te doorbreken; het doormaken van persoonlijke groei door middel van een combinatie van het beleven van genot en het opdoen van kennis; en tot slot het zoeken naar religieuze zingeving en spirituele voldoening.

Dit komt ook in het eerste reisverhaal - geschreven in 1851 - naar voren. Haverschmidt luidt dit verhaal in met een citaat van de Duitse dichter en volksliedjesschrijver Matthias Claudius (1740-1815) uit het liedje 'Jurriaans reize rondom de wereld':

Wanneer men verre reizen doet,
Dan kan men wat verhalen.⁹²

Haverschmidt leerde dit liedje op school en refereert er wederom naar tijdens de voordracht van zijn derde reisverhaal, waarin hij vertelt dat de inhoud van deze twee zinnen hem op jonge leeftijd al zeer aanstond.⁹³ Het herhaaldelijk aanhalen van dit liedje, zowel in het eerste als het derde reisverhaal, toont aan dat er voor Haverschmidt een belangrijke waarheid in besloten ligt. Reizen is voor hem namelijk niet alleen een exercitie die in het moment waarde heeft en beleefd wordt, maar ook een ervaring die mee naar huis wordt genomen en bovendien moet worden vastgelegd. Impliciet lijkt zelfs de essentie van de reis in belangrijke mate te schuilen in het verhalen en herbeleven ervan. Dit heeft

---

⁹⁰ Haverschmidt, "François Haverschmidt Op reis," 2.

⁹¹ Ibid., 2.

⁹² LTK 1815, 2; Het liedje werd vermoedelijk vertaald door de Nederlandse dichter en toneelschrijver Hendrik Tollens (1780-1856).

⁹³ Haverschmidt, "François Haverschmidt Op reis," 2.

zijn uitwerking op de invulling van de reis zelf, zoals in hoofdstuk vier duidelijk wordt en vormt bovendien een belangrijke grondslag voor het opschrijven en voordragen van de reisverhalen.

Op een tweetal momenten reflecteert Haverschmidt in zijn eigen woorden op het belang van de reis. Zo sluit hij het tweede reisverhaal, dat voor zover bekend niet bedoeld was om voor te dragen of te publiceren, af met de volgende gedachten: “Aldus was het einde van deze beroemde reis, waarop ik een boel plezier, 240 gulden verteerd en ook iets geleerd heb. Dit laatste hoop ik althans.”⁹⁴ Haverschmidt laat zich hier niet alleen van zijn humoristische kant zien, maar maakt ook een belangrijk punt: de reis wordt door hem gezien als een leermoment, waarbij hij bovendien in dit geval zelf al zijn twijfels uit over de mate waarin hij daarin is geslaagd.

Het zoeken naar waardevolle lessen uit zich in de reizen van Haverschmidt onder andere in het bezoeken van musea, kerken en plekken van historische betekenis, waarbij de verhandelingen die hij hier naderhand over schrijft – vervuld van historische anekdotes en overpeinzingen die verwijzen naar een verheven premoderne tijd – in het verlengde daarvan liggen. Daarnaast houdt Haverschmidt zich bezig met vraagstukken van meer filosofische aard, zoals wanneer hij reflecteert op een zeldzaam moment van verveling tijdens de vierde reis: “Voor het eerst op dezen tocht (en gelukkig ook voor het laatst) ondervonden [we], hoe men zich te midden van een, misschien wat al te grooten toevloed van gemakkelijkheden, in den vreemde evengoed als thuis, toch ook wel eens [een] poosje zou kunnen vervelen.”⁹⁵ De volgende dag was het reisgezelschap hier echter alweer overheen: “Wij wisten nu weer wat wij wilden, en dat is hoofdvereischte, om het prettig te hebben, en te houden (mogelijk ook wel op gewichtiger nog dan een Zwitschersche, op de groote levensreis).”⁹⁶ De fysieke reis, en de lessen die daaruit getrokken kunnen worden, stelt Haverschmidt hier in dienst van de ‘levensreis.’

Deze notie van de levensreis, heeft iets weg van hoe de Duitse romantische dichter, filosoof en predikant Johann Gottfried Herder (1744-1803) de reis rechtvaardigt: “Mijn enige voornemen is om de wereld van mijn God van meer kanten te leren kennen.”⁹⁷ ‘De wereld van mijn God’ wordt hier op twee manieren bedoeld. In de eerste plaats verwijst het naar de Schepping als een plek die verdient aanschouwd en ontdekt te worden, om haar vervolgens ook beter te begrijpen. Daarnaast verwijst het naar een intrinsiek proces. Een metafysische reis waar een nieuw begin in besloten ligt. Of, zoals Safranski de woorden van Herder verklaart, “[h]et gevoel van een bekering, van een innerlijke ommekeer [...] De ontmoeting met een onbekende wereld wordt een ontmoeting met zichzelf.”⁹⁸ Dit

---

⁹⁴ Haverschmidt, *Reis door België*, 91.

⁹⁵ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 52.

⁹⁶ *Ibid.*, 52.

⁹⁷ Safranski, *Romantiek*, 17.

⁹⁸ *Ibid.*, 17, 18.

is een zeer individualistisch proces, alhoewel er tegelijkertijd ook een lange traditie binnen het romanticisme bestaat om deze reis – fysiek en metafysisch – vast te leggen en te delen.

Daarnaast vinden we in deze notie van de reis ook duidelijk een gelijkenis met het vrijzinnig protestantse ideaal van ‘onderlinge ontwikkeling,’ zoals dat centraal stond in de Vereniging Paulus in Schiedam. Wanneer Haverschmidt zijn reisverhaal dan ook afsteekt met de zin ‘En daarmee gaan wij dan – Op Reis!’, neemt Haverschmidt zijn toehoorders mee op de metafysische reis en deelt hij zijn overpeinzingen en levenslessen. Alhoewel, een deel van die ‘levenslessen’ wellicht ná de fysieke reis werden vormgegeven en opgeschreven met in het achterhoofd het voordragen ervan, kan het gehele proces tot de ‘reis’ worden gerekend.

In het licht van emotiepraktijken is het allereerst relevant te begrijpen dat ‘de reis’ als praktijk geen wit canvas was voor Haverschmidt. Al vanaf jonge leeftijd wordt zijn begrip van ‘de reis’ ingekleurd. Dit is niet alleen sturend voor de invulling van de reis zelf, maar schrijft ook een bepaalde omgang met de reis voor, namelijk het opschrijven en delen van de reiservaringen. Tegelijkertijd wordt hiermee de metafysische, innerlijke reis doorgezet. Hiermee kan de reis kan worden gezien als een mobiliserende emotiepraktijk, omdat de voldoening die Haverschmidt gedurende de reis – fysiek en metafysisch - ervoer, afhing van de mate waarin hij - aldus hemzelf - erin slaagde de reis bevorderlijk te laten zijn voor de beoogde intellectuele en spirituele groei. In de eerste plaats is dit natuurlijk etherisch en subjectief: een gedachtegang die op geen enkele manier is vastgelegd, noch naar concrete maatstaven getoetst kan worden. Maar zoals het adagium “Wanneer men verre reizen doet, Dan kan men wat verhalen” uitwijst, ligt de waarde van dergelijke gedachtes voornamelijk in het vastleggen ervan. Hiermee wordt een vertaalslag gemaakt van mobilisatie van emotie, gegrond in romantische en religieuze ideeën van zingeving, naar het benoemen – en in het geval van de laatste twee reisverhalen het communiceren – ervan.

3.2 De Reis opgeschreven

Sporen van de beoogde intellectuele en spirituele groei worden kenbaar in de manier waarop en de motivatie waarmee Haverschmidt de vier reizen vastlegde. We kunnen dan ook bij het opschrijven van de reisverhalen twee emotiepraktijken onderscheiden: in de eerste plaats het benoemen van emoties door middel van vastlegging, wat in hoofdstuk vier in detail aan bod komt en daarnaast ook het mobiliseren van emotie door middel van reflectie, gelijk aan het reizen zelf.

Het schrijfproces is echter niet te herleiden tot slechts één moment. De reisverhalen kregen namelijk op verschillende manieren en op verschillende momenten vorm. Dit blijkt onder andere uit de totstandkoming van het vierde reisverhaal. Hiervan is namelijk met zekerheid vast te stellen dat het op twee verschillende momenten werd opgeschreven. Dit gebeurde allereerst tijdens de reis zelf. Haverschmidt hield namelijk in zijn reisgidsje *Meyers Reisebuch Schweiz* (1881) de activiteiten en

gebeurtenissen van dag tot dag bij.⁹⁹ De inhoud van deze aantekeningen verschilt van zeer praktische informatie, zoals treintijden en plaatsnamen, tot bondige duidingen van bepaalde gebeurtenissen of bezienswaardigheden, zoals: “Lekker diner Yvorne” of “heerlijke gezichten op de meren en dalen van den omtrek.”¹⁰⁰ Ze staan daarmee ver af van de lyrische en verhalende teksten die in de manuscripten van de twee voordrachten over de desbetreffende reis bewaard zijn gebleven. Haverschmidt werkte dus na afloop van zijn reis in Nederland op basis van zijn aantekeningen het verhaal verder uit.

In het tweede reisverhaal geeft Haverschmidt zelf aan waarom hij het verhaal opschreef:

[...] minder om daardoor hen [zijn reisgenoten - RH] en mijzelf onsterfelijk te maken bij onze toekomstige nakomelingen, als wel om te verhinderen, dat de herinnering aan wat wij zagen en genoten in den vreemde ons afsterve voordat wij zelve gestorven zijn. Het is waar, het leven is kort, maar het geheugen is soms nog korter. En het zou jammer zijn als wij de indrukken van ons heerlijk uitstapjen overleefden.¹⁰¹

Met het vastleggen van de reiservaringen consolideerde Haverschmidt zijn eigen geheugen. Dit wordt temeer duidelijk wanneer hij schrijft over een bezoek aan het *Musée Wiertz* in Brussel: “Ik schafte mij een catalogus raisonné aan van Watteau en daar deze uitvoering handelt over de meesterstukken van den genialen Wiertz behoef ik hier niet verder over uit te weiden.”¹⁰² Ook verwijst Haverschmidt in zijn eerste reisverhaal naar een catalogus van het Boijmans Museum in Rotterdam die hij mee naar huis nam.¹⁰³ Op deze manier creëert Haverschmidt voor zichzelf een collage van geleefde ervaringen, waarbij, zo het lijkt, vooral dié zaken worden belicht die hij belangrijk acht voor de cultivering van hemzelf als individu en meerwaarde hebben voor de ‘levensreis’. Overigens merkt hij op dat er ook een grens zit aan het vastleggen van deze ervaringen: “mijn geheugen laat mij, helaas, in den steek. Men ziet en geniet zooveel op reis, en de indrukken verdringen elkaar.”¹⁰⁴ We zien hier wederom het ongemak met de vergankelijkheid van de beoogde individuele groei.

---

⁹⁹ We weten van het bestaan van deze aantekening, omdat Haverschmidts zoon, de beheerder van zijn literair nalatenschap, deze heeft overgeschreven en bewaard. De aantekeningen zijn vervolgens met de rest van de collectie van Haverschmidt in bewaring gesteld bij de Universiteitsbibliotheek te Leiden (LTK 1811). De aantekeningen zijn tevens opgenomen in de publicatie van het reisverhaal zelf. Zie: Haverschmidt, *Met de vrienden*, 89-95.

¹⁰⁰ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 89.

¹⁰¹ Haverschmidt, *Reis door België*, 1.

¹⁰² *Ibid.*, 26.

¹⁰³ LTK 1815, 21.

¹⁰⁴ Haverschmidt, “François Haverschmidt Op reis,” 16.

Het vastleggen van de reiservaringen binnen de traditie van het romanticisme forceert Haverschmidt daarnaast om zijn gemoedstoestand onder woorden te brengen. Hier is echter in de eerste fase van het opschrijven van het vierde reisverhaal, de dagelijks geschreven aantekeningen, nog weinig sprake. Pas in de manuscripten van de twee voordrachten die naderhand zijn geschreven, begint Haverschmidt zijn emotionele belevingswereld expliciet te omschrijven. Hierbij wordt het benoemen van emoties, in de traditie van het romanticisme, een doel op zichzelf. Dit proces is te vergelijken met het doel van de reis in de eerste plaats, waarbij zowel een fysieke als metafysische verplaatsing wordt beoogd. De metafysische verplaatsing stopt daarbij niet met het einde van de reis, maar vloeit door in het verwerken en opschrijven van de reiservaringen en ook in het benoemen van emoties. De validiteit van emoties als fundamenteel onderdeel van het zijn wordt hier onderschreven. De reis is daarmee ook naar binnen gekeerd; een innerlijke zoektocht. Een andere motivatie voor het opschrijven van de reisverhalen, zoals Haverschmidt zelf verwoordt, is de vrees zijn eigen 'indrukken' te overleven. Hiermee toont hij zijn angst voor de vergankelijkheid van zijn reiservaringen en de zwakte van zijn geheugen, en de consequenties die dit heeft voor de opgedane levenslessen. Het onderstreept daarnaast het belang van de voordrachten, omdat de bewuste omgang met de reiservaringen en het zelf, deze beoogde groei in stand houdt en voortzet.

3.3 De Reis voorgedragen

Hier komt bovendien een ander element om de hoek kijken; Haverschmidt vond het simpelweg heel erg leuk om het over zijn reizen te hebben, zoals hij tijdens de voordracht van het vierde reisverhaal vertelt: "Van 'mijn reis' vertellen; wel, ik doe niets liever, en als ik eens aan den gang ben, dan kost het mij alleen maar moeite, om er niet meê uit te scheiden."¹⁰⁵ Haverschmidt heeft zich in het algemeen prettig moeten voelen bij het verzorgen van voordrachten. Dat was hij niet alleen gewend als predikant – Haverschmidt heeft in zijn leven honderden preken verzorgd – maar ook bij zijn voordrachten van de werken van Andersen en Dickens bij de Vereniging Paulus en de vele voordrachten die hij door het hele land verzorgde, waar hij zijn eigen korte verhalen met veel succes voorlas.¹⁰⁶

Tegelijkertijd uit Haverschmidt zijn twijfels over de beperkingen die om de hoek komen kijken als hij zijn publiek deel wil laten uitmaken van zijn reiservaringen: "Maar de oude vrees be kroop mij weer, dat er voor u weinig aangenaams kon zijn in een reisverhaal, dat uit den aard slechts uiterst oppervlakkig zou mogen heeten, en waarin sprake zou zijn vooral van een natuur, die men gezien

---

¹⁰⁵ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 16.

¹⁰⁶ Deze voordrachten zijn in twee bundels gepubliceerd: *Familie en Kennissen (1876)* en *Winteravondvertellingen (1994)*.

moet hebben, om zich er een voorstelling van te kunnen vormen.”¹⁰⁷ En verderop in zijn voordracht: “En kijk, daar sta ik nu al, zoals ik gevreesd heb dat ik staan zou, terwijl ik u al de wonderen, die wij op onze reis ontmoetten, schilderen zou. Ik zie geen kans er u een behoorlijke beschrijving van te geven. Het was schoon, het is verrukkelijk!”¹⁰⁸ Haverschmidt voelde zich overigens niet alleen bezwaard dat hij de vertaalslag niet één-op-één kon maken, maar twijfelde er bovendien aan of de voordracht wel bevorderlijk zou zijn voor de geloofsbelijdenis van zijn vrijzinnig-protestantse toehoorders: “En, hoe ik het ook wendde, ik zag bitter weinig kans, onze voetreis door het Berneroberland, of onze kennismaking met den Montblanc en Genève, bevorderlijk te doen zijn aan uwe vrije opvatting en beoefening van den godsdienst.”¹⁰⁹ Als gevolg heeft Haverschmidt vermoedelijk de religieuze lading van de reisverhalen aangedikt, waarbij dit overigens in het derde reisverhaal duidelijker het geval is dan bij het vierde. Wat bovendien in de hierboven geciteerde passages opvalt, is het zeer bewuste gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden ‘ik’ en ‘u’. Haverschmidt lijkt zich hier nadrukkelijk bewust te zijn van het zelf ten opzichte van de ander. Het is in dit opzicht verhelderend om de voordracht te beschouwen als communicatiepraktijk en te vergelijken met de, in de woorden van Schelhaas, “aard van de protestantse preek.”¹¹⁰

De protestantse preek kenmerkt zich namelijk door het indirect aangaan van een dialoog met de toehoorders. Haverschmidt paste dit geregeld toe in zijn preken om zijn eigen mening te verkondigen en, als het ware zijn eigen mening tegen te spreken, in de ik-vorm hier tegenin argumenten op te voeren.¹¹¹ Zo belichtte hij een onderwerp van verschillende kanten. Deze genre-eigenschap onderschrijft een duidelijke verstandhouding van het zelf ten opzichte van de ander, ervaren door zowel Haverschmidt als zijn toehoorders. Tegelijkertijd lijkt het alsof Haverschmidt de tegenstrijdigheden van het zelf op deze manier in een publieke setting een plaats wist te geven. De zeer individualistische benadering van het zelf, wordt tegelijkertijd geopenbaard. De tegenstrijdigheden van het zelf, worden die van het collectief, en de aspiraties van het collectief worden die van het zelf. Het is deze ‘reis’ die geen begin noch eind kent.

---

¹⁰⁷ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 15.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 20.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 15.

¹¹⁰ Schelhaas, “Hoezo Worgengel?,” 75.

¹¹¹ *Ibid.*; Schelhaas bekritiseert Nieuwenhuys dan ook vooral op dit punt: dat hij de retorische aard van de protestantse preek onvoldoende begrijpt en daarmee klakkeloos de zinnen met een ik-vorm gelijkstelt aan de opvattingen van Haverschmidt.

3.4 Een balans

De 'reis' was voor Haverschmidt geen neutraal begrip, noch beperkt tot de fysieke verplaatsing. De reis stond in het teken van intellectuele en spirituele groei, genot en zingeving. De reis zelf, het opschrijven van het reisverhaal en het voordragen van het reisverhaal bood hier toegang tot. De aardse tocht was hiermee tegelijkertijd ook een innerlijke reis en een fundamenteel onderdeel van de 'levensreis.' Haverschmidt is onder andere geïnspireerd door het werk van De Génestet en laat zich daarnaast ook goed plaatsen binnen de traditie van het romanticisme, waaronder bijvoorbeeld de opvattingen van Herder. De reis in brede zin moet hier dan ook worden gezien als een mobiliserende emotiepraktijk, omdat geïnternaliseerde ideeën over de reis bewust en onbewust invloed uitoefenden op de voldoening die Haverschmidt eraan ervoer. In de voordracht van de laatste twee reisverhalen schuilt een communicatiepraktijk die overeenkomsten vertoont met de protestantse preek. Hiermee wordt duidelijk dat de zeer individualistische innerlijke reis die Haverschmidt doormaakte, tegelijkertijd op het collectief werd geprojecteerd. Hiermee werden de toehoorders onderdeel van de dynamiek waarmee Haverschmidt de dialoog met het zelf aanging. Tegelijkertijd was deze voortzetting van de reis een middel om de vergankelijkheid van de reiservaringen een halt toe te roepen.

Hoofdstuk 4

De Reis!

In het vorige hoofdstuk zijn de emotiepraktijken besproken die ten grondslag lagen aan het bestaan en ontstaan van de vier reisverhalen. De belangrijkste motieven van de reis waren de beoogde intellectuele en spirituele groei, het genot en de zingeving die zich uitten in de mobiliserende praktijk van de reis. Tegelijkertijd oefende deze notie van de reis ook invloed uit op de precieze invulling van de reis en forceerde het Haverschmidt om zijn emotionele gemoedstoestand onder woorden te brengen. Het zijn deze emotiepraktijken die in dit hoofdstuk aan bod komen. De emotiepraktijken worden aan de hand van een drietal thema's besproken: in de eerste plaats natuur en godsdienst, vervolgens vaderland en vaderschap en ten slotte eten en drinken. Deze thema's leggen tezamen een breed scala aan emotiepraktijken bloot. Zo is Haverschmidt, wanneer hij komt te spreken over de 'schilderachtige' natuur, het meest expliciet in het benoemen van zijn emoties, en schuilen er in zijn fascinatie voor de natuur tal van mobiliserende emotiepraktijken – waaronder wandelen en het bestuderen en verzamelen van bloemen en planten. Wanneer Haverschmidt komt te spreken over zijn familie, vaak in eenzelfde adem met vaderlandsliefde, zien we een andere kant van Haverschmidt, waarin zijn manier van spreken over neerslachtigheid en omgang met de dood het meest expliciet wordt. Tot slot duidt de aandacht die Haverschmidt besteedt aan het beschrijven van zijn eet- en drinkervaringen erop dat ook zeer alledaagse praktijken van niet te onderschatten invloed waren op zijn gemoedstoestand en emotiehuishouding.

4.1 Natuur en geloof

Het romanticisme en de natuur zijn nauw met elkaar verbonden. De fascinatie met de natuur uit zich volgens Onno Oerlemans onder andere in de drang om de natuur in persoon te ervaren, het produceren van beeldende omschrijvingen van natuurlijke fenomenen, de opkomst van de landschapskunst en de interesse in de natuurwetenschappen. De natuur representeerde het transcendentale en werd als puur ervaren, in tegenstelling tot de menselijke beschaving en de stadscultuur die deze voortbracht.¹¹² Vrijwel al deze elementen zijn terug te vinden in de reisverhalen van Haverschmidt, alhoewel hij er ook van afwijkt, bijvoorbeeld tijdens de aanzienlijke tijd die hij tijdens de reizen doorbrengt in steden. Bovendien is de rol van de natuur in de reisverhalen niet los te zien van Haverschmidts reflectie op zijn eigen gemoedstoestand.

---

¹¹² Onno Oerlemans, *Romanticism and the Materiality of Nature* (North York: University of Toronto Press, 2002), 3.

4.1.1 Van buitenwereld naar binnenwereld

In de vier reisverhalen is Haverschmidt nergens zo uitgesproken over zijn gemoedstoestand, dan op de momenten dat hij in aanraking komt met de schoonheid van de natuur. Tijdens zijn vierde reis komt Haverschmidt oog in oog te staan met de Mont Blanc, nabij Chamonix, waarover hij in het vierde reisverhaal het volgende zegt:

Dit gezicht is zoo majestueus, dat het mij in den volsten zin overweldigt. Ik kan mij niet meer beheerschen. Wat is het? Dankbaarheid, dat ik zóó iets zien mag? Of is het enkel de ontroering, die verheven schoonheid u inboezemt. Dit weet ik, dat wij, na allerlei betuigingen van bewondering en eerbied, ten slotte verstommen en dat ik, terwijl wij sprakeloos naar die wereld van ijs en graniet omhoogstaren, de tranen bij mij voel opwellen... Zulk een oogenblik is (zou ik haast zeggen) vele dagen levens waard!¹¹³

Haverschmidt benoemt hier twee min of meer afgebakende emoties: dankbaarheid (bewondering en eerbied) en ontroering (die tranen doen opwellen). In het volgende citaat krijgen deze toestanden religieuze diepgang en komt er bovendien één benoemde emotie bij: genot.

Tegenover zoo'n berg als de Jungfrau betaamt iemand eerbied. Die sneeuwvelden (maagdelijk wit), zoo onbegrijpelijk hoog en ver, en toch zoo dichtbij, zou men zeggen, zoo klaar en tot in bijzonderheden waarneembaar, en nu dat alles overtogen met een zachten glans van de ondergaande zon, alsof er een blos gleeed langs het rein gelaat der eeuwige Jonkvrouw; – wel, het was, om met Jozua uit te roepen: 'Zon, sta stil', opdat men het uren lang zou mogen bewonderen. Maar neen, ook als het daglicht reeds verdwenen is, en terwijl een doodelijk bleek de gletschers daarboven heeft overtogen, is het nog een schouwspel, waarnaar men in stille verrukking blijft staren. Ik weet niet wat er dan in u omgaat. Het is de indruk, dien men gevoelt, van het onmetelijke. Hetzelfde wat de zee ons kan geven, de eindeloze, of de sterrenhemel, de onpeilbare, met zijn talloze werelden. 'Heer der Heirscharen; Almachtige!' beeft er op onze lippen, 'Algoede, die ons, geringen, gunt iets van de grootheid Uwer werken te aanschouwen!' – Dit is zeker dat ik met een recht dankbaar gevoel insliep. Wat had ik toch weer veel, veel mogen genieten!"¹¹⁴

Haverschmidt sliep niet alleen 'dankbaar' in, maar spreekt in termen van 'mogen bewonderen', 'mogen genieten' en 'gunt ons te aanschouwen.' Dit herhaalt hij bovendien in zijn tweede reisverhaal, naar aanleiding van het aanschouwen van een zonsondergang: "Onze harten waren vol: vol van Gods grootheid; vol van bewondering, eerbied en dankbare blijdschap."¹¹⁵ Het is duidelijk dat deze

---

¹¹³ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 74.

¹¹⁴ *Ibid.*, 58.

¹¹⁵ Haverschmidt, *Reis door België*, 63.

dankbaarheid die Haverschmidt onder woorden brengt een religieuze ondertoon heeft. Het heeft bovendien veel weg van de woorden van De Génestet ('Voor ik Gods wonderen heb gezien, kan ik niet sterven!') en die van Herder ('de wereld van mijn God'). Hierin zien we ook hoe Haverschmidt zichzelf tegenover zijn toehoorders positioneert. Hij voelt zich genoodzaakt rekenschap af te leggen van zijn ervaringen en zich daarvoor dankbaar op te stellen. Hier speelt waarschijnlijk ook mee dat hij deze ervaring voor een publiek deelde, dat mogelijk niet in staat was eenzelfde reis af te leggen. Toch culmineert deze dankbaarheid ook in een publieke uiting van genot.

De dankbaarheid die overgaat in ontroering en genot gebruikt Haverschmidt ook om een andere, serieuzere gedachtegang tentoon te spreiden: een reflectie op de mens in relatie tot de grootsheid der dingen. Hij spreekt over de 'oneindige zee' en de 'ondoorgroendelijke sterrenhemel', 'met zijn talloze werelden'. Het is een duidelijk religieus vraagstuk waar Haverschmidt zich als modern protestant tot moet verhouden. Welke rol speelt de vrome christen nog als zijn geloof niet het middelpunt van de wereld is, als het überhaupt niet meer duidelijk is waar de wereld begint en ophoudt? Het is dan ook in soortgelijke passages dat de prediker in Haverschmidt duidelijk naar voren komt, zoals in het derde reisverhaal:

Men gevoelt zijn geringheid op die geldige hoogten, waar landen en volken aan uwe voeten liggen en men over dat alles heenblijkt of het een tapijt ware met kinderspeelgoed bezaaid. Hoe grootsch is de aarde, hoe klein toch nog bij het mateloos heelal. En dit alles onderworpen aan een Macht, die alles, tot het kleinste beheerscht en bezielt! Ach, wat verbeelden wij ons toch, en wat slaan wij soms een vermetelen toon aan tegenover God, alsof wij Hem begrepen, alsof wij het hem verbeteren konden!

Van belang is vooral hoe Haverschmidt dit vraagstuk onder woorden brengt. Hij neemt herhaaldelijk de natuur als uitgangspunt, om de plek van de mens en godsaanbidding daarin te situeren. Hierin schuilt ook meteen een dynamiek van een meer intiem karakter: dat Haverschmidt gedurende zijn reizen in brede zin voortdurend bezig is met zijn binnenwereld – het zelf – te verhouden tot de buitenwereld: de natuur en God.

Deze twee dingen komen samen in de Schepping, waarbij de natuur met religieuze retoriek wordt beschreven. In het hierboven gepresenteerde citaat spreekt Haverschmidt bijvoorbeeld van het 'maagdelijke wit' en 'rein gelaat' van de Junkfrau en citeert hij uit Jozua 10:12. Soms gebruikt Haverschmidt zelfs beeldspraak waarmee hij de indruk van drie gletsjers bij de Mont Blanc gelijkstelt aan de kerk: "het gelijken wel reusachtige kerktorens, zoo scherp loopen ze uit, en zij dragen dan ook den naam van naalden."¹¹⁶ Het aanbidden van God vond plaats in de natuur. Deze opvatting laat zich

---

¹¹⁶ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 75.

goed plaatsen in de opvatting van de eerder genoemde modern theoloog Scholten die beargumenteerde dat de het ware gezicht van God zich schuil hield in het begrip van de natuur en haar natuurwetten. Hierbij werd er niet alleen een onderscheid gemaakt tussen aan de ene kant de binnenwereld en aan de andere kant de buitenwereld, maar werden ze ook aan elkaar gespiegeld. Zoals Goffe Jensma duidt: “Wat voor de uitwendige natuur opging, werd [...] ook toegepast op de innerlijke menselijke natuur.”¹¹⁷ Evenals de buitenwereld moest de binnenwereld worden ‘ontdekt’, en moest het goddelijke dat daar in besloten lag worden blootgelegd.¹¹⁸ Het vertoont dan ook gelijkenissen met de eerder genoemde opvattingen van Herder.

Deze opvatting van de natuur, waarin het Gods antwoorden besloten liggen, staat enigszins op gespannen voet met Haverschmidts beoogde intellectuele en spirituele groei, die hij vond in het stadsleven en in cultuur. Godsaanbidding was voor Haverschmidt ofwel niet enkel te vinden in de natuur, ofwel niet alles stond in het teken van godsaanbidding. Haverschmidt komt in zijn reisverhalen geregeld terug op het spanningsveld tussen natuur en cultuur, waar hij in ieder geval zeer duidelijk is over de aspecten van het stadsleven die hij ten strengste afkeurde. Zo komt hij tijdens zijn tweede reis aan in het plaatsje Spa in België, waar hij en zijn reisgenoten met afschuw welgestelde dames en heren zien gokken: “Sommigen zetten goud op alsof het niets was. Het was een akelig gezicht, deze lieden (sommigen reeds hoogbejaard en afgeleefd) hartsogtelijk te zien winnen of verliezen.”¹¹⁹ Ze waren opgelucht toen ze dit tafereel de rug konden toekeren: “Wij waren blij toen wij weer in Gods vrije natuur daarbuiten rondwandelen konden.”¹²⁰ De natuur was voor Haverschmidt een verademing.

De verademende werking van de natuur ten opzichte van de stad wordt al op jonge leeftijd benoemd: “heerlijk is het gezicht van de top dezen heuvelen op Haarlem, het Haarlemmermeer, erop het IJ van Amsterdam, en op de onmeetbare wouden aan de voet.”¹²¹ Later komt daar een belerende toon bij: “Want, wat die kermis en Oranjefeesten aangaat, ik geloof juist dat zij *die* voor het merendeel veilig kunnen laten rusten, om liever hun spaarduitjes te besteden bijv. aan een langen zomerschen dag in de bosschen [...] en op het strand te Scheveningen of Zandvoort. Sapperloot, dát is een genot [...]”¹²² En tot slot:

---

¹¹⁷ Goffe Theunis Jensma, *De Gemaskerde God. François Haverschmidt en het Oera Linda-Boek* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen), 360.

¹¹⁸ Jensma, *De Gemaskerde God*, 360.

¹¹⁹ Haverschmidt, *Reis door België*, 53.

¹²⁰ *Ibid.*, 53.

¹²¹ LTK 1815, 34.

¹²² Haverschmidt, “François Haverschmidt Op reis,” 5.

Steek evenwel, vooral op een winderige dag, te Scheveningen uw neus even tusschen de Badhôtels uit, in de richting van de zee, en meteen zijt ge weer ontvuchterd. En zoo ook, keer te Interlaken den rug toe aan al dat moois, dat de menschen daar gemaakt hebben, en zie een even op naar de Jungfrau, die haar koninklijk hoofd tusschen en boven de dichterbij gelegen bergen vol majesteit omhoog beurt, dan weet gij aanstonds weer met ontwijfelbare zekerheid, dat gij u in het hartje van het Bernerobderland bevindt.

In de natuur vond Haverschmidt genot, maar daar lag een complexe dynamiek aan ten grondslag waarin het zelf in God werd gezocht en God in het zelf.

4.1.2 *Wandelen in de natuur*

Deze dynamiek was voor Haverschmidt niet alleen een spirituele of abstracte aangelegenheid, maar ook een expliciet fysieke. Wandelen bood namelijk een concrete toegang tot die natuur en kan tegelijkertijd worden gezien als een afwijzing van de gemakken van de moderniteit, waarbij fysieke inspanning en lichamelijke belangrijke rollen spelen. De reizen van Haverschmidt waren dan ook gevuld met wandelingen, van korte daguitstapjes tot een zevendaagse bergwandeling in de Zwitserse Alpen. Haverschmidt is daarbij in zijn reisverhalen niet alleen heel duidelijk over de positieve uitwerking van deze wandelingen, waarmee het wandelen als belangrijke mobiliserende emotiepraktijk kan worden beschouwd, maar is wederom expliciet in het benoemen van de emotionele toestanden die het wandelen teweegbracht.

Een duidelijk voorbeeld hiervan is de volgende passage uit het vierde reisverhaal, waar Haverschmidt zijn publiek meeneemt op de langste wandeling van zijn reis in Zwitserland: “Onze voetreis! Sneller begint mij het hart te kloppen, terwijl ik dat woord uitspreek en ik stel mij weer voor, wat, bijna zou ik zeggen zalig, zevental dagen van mijn leven daarin besloten liggen.”¹²³ En verderop in zijn voordracht:

We waren blij en gelukkig als zorgeloze kinderen, en waarom zouden we ook niet? We mochten elkaar sinds meer dan het vierde van een eeuw innig goed lijden, we wandelden gezond en frisch door een van de mooiste landen van de wereld, en de lieve God liet zijn zon over ons schijnen, alsof Hij ons, tot beloning Zijn wondere Schepping eens op haar allerschoonst wilde laten zien!¹²⁴

We zien hier wederom de retoriek van dankbaarheid terugkomen, maar de passage getuigt bovenal van de mobiliserende werking van de wandeling. Het is duidelijk dat de wandeling invloed uitoefende op de gemoedstoestand van Haverschmidt. Om dit te begrijpen biedt de reflectie van Haverschmidt zelf enige houvast. In de eerste plaats valt het op dat Haverschmidt aan een vorm van kinderlijk geluk

---

¹²³ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 31.

¹²⁴ *Ibid.*, 36.

refereert. Haverschmidt voegt namelijk aan het hierboven genoemde citaat toe: “ondanks onze jaren en onze deftigheid, zongen we soms het hoogste lied, prettige wijsjes uit jonger dagen.”¹²⁵ De puurheid van de natuur waar Haverschmidt naar op zoek is wordt hier gespiegeld met een referentie naar een opgehemeld moment van puurheid uit zijn eigen leven. Het lijkt erop dat Haverschmidt zich, omgeven door de schoonheid van de natuur, permitteert een, in zijn eigen beleving, pure en ongecompliceerde vorm van geluk te omarmen, gelijk aan herinneringen uit zijn jeugd. Tegelijkertijd imiteert Haverschmidt met het wandelen voorbeelden uit het romanticisme waar hij zonder twijfel bekend mee was. Zo speelt het wandelen in de natuur een nadrukkelijk rol in *Die Leiden des jungen Werthers* van Goethe en beaamt Haverschmidt bijvoorbeeld het ‘poëtische’ van een avondwandeling in de maneschijn.¹²⁶

Hier komt bovendien het fysieke aspect van de wandeling bij kijken. Het genot dat Haverschmidt beleeft aan de wandelingen valt namelijk samen met de fysieke inspanning die hij hiervoor moet leveren. Ook dit komt in het vierde reisverhaal duidelijk naar voren:

Mocht het de laatste van mijn leven niet geweest zijn. Maar in ieder geval, het zal er een blijven, die mij heugt, mijn leven lang. Een dag, waarop ik dieper nog dan te vore getroffen ben door de onmetelijke schoonheid der Schepping. Een dag ook, die bij wijlen zwaar viel, ja niet haast om uit te houden, van wege de zwaarste des klimmens.¹²⁷

En over een andere wandeling schrijft Haverschmidt:

Doch deze afmatting, die men trouwens wonderlijk spoedig, dankzij de zuivere lucht, weer te boven komt, is minder de schaduwzijde, dan wel de onmisbare voorwaarde van het genot dat men heeft. Men mag eens zuchten: nu kan ik niet meer, men komt toch verder, en bereikt men dan weer het een of ander, dat al die moeite loont, dan geniet men ook dubbel.¹²⁸

De fysieke inspanning maakt hier onderdeel uit van het genot. Deze lichamelijkeheid vinden we ook op andere momenten in de reisverhalen terug. Bijvoorbeeld tijdens de geringe momenten waar Haverschmidt in aanraking komt met een gevaarlijk situatie of deze bewust opzoekt. Dit gebeurde bijvoorbeeld toen hij zich met zijn metgezellen in een klein roeibootje naar een rots in de branding van de ‘Rheinfall’ liet varen. Hier valt de Rijn in de buurt van het Zwitserse stadje Schaffhausen 23

---

¹²⁵ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 36.

¹²⁶ *Ibid.*, 42.

¹²⁷ *Ibid.*, 70.

¹²⁸ *Ibid.*, 33.

meter naar beneden. Haverschmidt zegt hierover: “het geraas om u heen is zoo geweldig, dat er zich toch onwillekeurig iets angstigst mengt in het verheven genot dat gij smaakt.”¹²⁹

Daarnaast boden de wandelingen in de natuur Haverschmidt ook de mogelijkheid zich bezig te houden met een andere passie, namelijk botanie. Deze interesse werd niet alleen gecultiveerd door de invloed van het romanticisme – ook Goethe hield zich bijvoorbeeld bezig met botanie – maar is ook in lijn met de interesse voor de natuur die het modern protestantisme kenmerkt.¹³⁰ Daarnaast is het, evenals het wandelen door de natuur, een hele tastbare omgang met de natuur en de metafysische vraagstukken die daar aan verbonden zijn. Haverschmidts passie voor botanie uit zich gedurende de wandelingen in Zwitserland onder andere in de tevergeefse zoektocht naar de zeldzame alpenroos en het stilstaan bij “versteeningen [...] van voor wereldlijke planten” – fossielen dus. Maar ook neemt hij planten mee naar huis:

Daarop wordt de wandeling vervolgd, waarbij ik een paar jonge dennenboompjes tot een gedachtenis in mij zak steek, die ik (evenals een klimoptak, door mij op de rots midden in den Schaffhauser Rijnval geplukt), levend naar huis hoop over te brengen en daar in 't leven te houden (wat mij dan ook, tot hiertoe zeer goed gelukt is).¹³¹

Waarbij de eerder geciteerde passages over de natuur vaak, naast de uiting van plezier en genot, een serieuzere en religieuze ondertoon hebben, lijkt achter de speelse zoektocht naar bloemen en planten en de fysieke handelingen die daar aan verbonden zijn, voornamelijk ongedwongen plezier te schuilen. Het was daarnaast ook een bezigheid die hij samen met zijn kinderen bezigde. In het derde reisverhaal spreekt Haverschmidt van een reis met paard en wagen naar het Duitse dorpje Schierke: “Soms, als de wagen langzaam steeg, klom ik met een der kinderen uit, en plukten wij bloemen, vooral vergeetmijnietjes, die wij bij menigte langs den weg vonden. De vogeltjes zongen, beekjes ruischten, de koetsier klapte met de zweep, en wij – wij voelden ons zoo gelukkig, als menschen in de wereld zijn kunnen.”¹³²

4.2 Vaderschap, vaderland en de dood

In hoofdstuk 3 is er besproken dat Haverschmidt zich bezighield met de vergankelijkheid van zijn reiservaringen. Onder andere het opschrijven en voordragen kan worden gezien als een voortzetting van de reis waarmee Haverschmidt een omgang met die vergankelijkheid zocht. De angst voor deze vluchtigheid gold echter niet alleen voor de reiservaringen, maar ook voor het leven in het algemeen.

---

¹²⁹ Ibid., 24.

¹³⁰ Zie hiervoor onder andere: Theresa M. Kelley, *Clandestine Marriage: Botany and Romantic Culture* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2012), 216-245.

¹³¹ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 75.

¹³² Haverschmidt, “François Haverschmidt Op reis,” 16.

Voornamelijk de aanraking met de dood stelde Haverschmidt somber, ook gedurende zijn reizen. Alhoewel dit op zichzelf natuurlijk niet verbazingwekkend is, is het wel interessant na te gaan met welke woorden hij dit beschreef, mede omdat het zich niet volledig laat plaatsen binnen de invloeden van het romanticisme en het modern protestantisme. Op dergelijke momenten van somberheid grijpt Haverschmidt namelijk deels terug op zijn rol als vader en deelt hij ideeën over het ‘vaderland.’

Wederom citeert Haverschmidt uit het werk van De Génestet:

Ach, 't valt mij niet meer ligt, alleenig rond te dwalen
En de oude reislust werd me een bron van strijd en smart!
Mijn geest geniet wel – maar mijn hart
Mijn hart is ginder in mijn Hollands dierb're dalen.¹³³

Waarna hij ook uit een passage uit het vertaalde werk van de Duitse dichter Johann Friedrich Rückert (1788-1866) citeert, die ook door De Génestet wordt aangehaald:

'k Verliet het lieve vaderland
Slecht eenmaal in mijn leven,
Maar vond geen heil aan 't Zuiderstrand
Noch in de schoonste dreven –
Want *zij* was thuis gebleven
Nu zal ik nooit naar strand noch land
Mij weer op reis begeven;
Ja, trek alleen aan Liefdes hand
Op reis naar 't andere leven!¹³⁴

De reislust wordt hier in een ander daglicht gezet. Het gemis van het vaderland en van het lief overschaduwde het genot en doel van de reis. Haverschmidt herkent zich in deze gedichten: “Dit klinkt nu misschien wel wat reizensmoê, maar dat men er toe komen kan om zoo te spreken, ik meen het toch ook al eens, en *meer* dan eens zelfs, ondervonden te hebben.”¹³⁵ Haverschmidt weidt uit over een korte vakantie naar Parijs in 1867. Na een bezoek aan de begraafplaats Père-Lachaise loopt Haverschmidt terug via een winkelstraat met begrafenisondernemers, een aangezicht dat hem in zijn eigen woorden ‘zwaarmoedig’ maakte. Als er een begrafenistoet met een klein kistje en een rouwende vader hem tegemoet komt lopen, reflecteert Haverschmidt:

---

¹³³ Haverschmidt, “François Haverschmidt Op reis,” 4.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Ibid.

[...] daar begin ik opeens aan mijn eigen jongske te denken (och, nu rust het ook al lang in zijn grafje), ik denk aan mijn kinderen, aan mijn heele kleine gezin in het lieve vaderland. En van dat oogenblik af kon Parijs zoo mooi niet zijn of ik verlangde terug naar huis. [...] En ik kan u zeggen dat ik mij niet weer recht gelukkig gevoelde voordat ik ze weer om mij heen had die mij van alle harten in de wijde wereld het liefst hadden en zijn. [...] Oost West, thuis best. Dat hadden onze vaders ook al bij zichzelf waargenomen en daarom maakten zij er een spreekwoord van; hoewel men zeggen zou dat ze toch wel een aangenamer plekje voor hun thuis hadden kunnen uitzoeken dan ons waterachtig en mistig land.¹³⁶

Uit deze passages kunnen we opmaken dat Haverschmidt zich bewust vereenzelvigde met de beschreven gevoelens van de door hem aangehaalde dichters en deze aanvulde met persoonlijke ervaringen. Dit doet ook denken aan de manier waarop in de gedichten van Haverschmidt Piet Paaltjens gelijkenissen vertoont met het personage Werther van Goethe. Zoals eerder benoemd, is dit onder andere te herkennen in de manier waarop zij de emoties van hun personages onder woorden brengen; de 'tranenvloed' van Werther en het huilen van Paaltjens 'tot de stoep nat was.'

De aanraking met de dood, of in ieder geval de reflectie over de dood na ermee geconfronteerd te worden, is voor Haverschmidt een belangrijke mobiliserende emotiepraktijk. Alhoewel de nabijheid van de dood natuurlijk zelden bewust wordt opgezocht, greep Haverschmidt deze momenten wel meermaals aan om zich hier bewust tot de verhouden. Hier vinden we opnieuw ook elementen van het romanticisme terug. Dit is duidelijk het geval wanneer hij de ruïne van Slot Heidelberg beschrijft:

Door ledige venstergaten treurt de maan, door open daken vallen regen en zonnestralen, klimop en struikgewas heeft zich gehecht aan ingestorte torens en kunstig gebeeldhouwde gevels, en uit nissen en bogen staren u beelden aan met verminkte ledematen, of kunnen u niet meer aanstaren omdat hun hoofden begraven liggen onder het puin, waarop de wandelaar rondwaalt, misschien bij zich zelf het oude woord herhalend: 'De wereld gaat voorbij en hare begeerlijkheid.'¹³⁷

Deze passage is niet alleen doordrenkt met romantische thematiek, maar toont ook een dynamiek die vaker in het romanticisme voorkomt. Namelijk het gebruik van de ruïne als metafoor voor de vergankelijkheid van het leven. Dit wordt verderop duidelijk wanneer hij, tot groot vermaak van zijn reisgenoten, een korte preek houdt in de kapel van het Slot. Hij zegt hierover in het reisverhaal: "Mijn tekst was de vergankelijkheid van het ondermaansche en mijn vermaning, om het korte leven frisch,

---

¹³⁶ Ibid., 5.

¹³⁷ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 20.

vrolijk en vroom op te vatten.”¹³⁸ In de eerste plaats wordt hier duidelijk dat Haverschmidt de romantische metafoer van de ruïne gebruikt om een bepaalde gemoedstoestand te duiden en onder woorden te brengen, waarbij wederom de buitenwereld wordt gespiegeld aan de binnenwereld. Daarnaast kunnen we uit deze handeling – het verzorgen van een korte preek voor zijn reisgenoten – opmaken dat Haverschmidt deze gedachtegang graag deelde met anderen. Evenals de communicatiepraktijk van het voordragen van de reisverhalen, zien we hier dat individualistische gedachten en uitingen van emotie tegelijkertijd openlijk gedeeld werden, waarmee ze ook onderdeel werden van een gezamenlijke beleving.

4.3 Eten en drinken

Waar Haverschmidt het meest expliciet is in het benoemen van zijn emotie in relatie tot de natuur, en de beschrijving van somberheid het meest duidelijk naar voren komt in de reflectie over de vergankelijkheid van het leven, staat Haverschmidt het vaakst stil bij het nuttigen van eten en drinken. Alhoewel dit wellicht heel alledaags overkomt moet het belang van deze passages niet worden onderschat. Doorheen de vier reisverhalen wordt er namelijk uitzonderlijk veel aandacht besteed aan het beschrijven hiervan. Haverschmidt stelt in een passage het genot van een goed glas wijn zelfs gelijk aan het genot van de beleving van de natuur: “en zoo voelt men zich weer dubbel gelukkig, als men straks daarbuiten in de schoone natuur is teruggekeerd, of wanneer men, gelijk wij in het pension Mounoud deden, onder een glas frisschen landwijn van de warme wandeling uitrust.”¹³⁹

Een aantal opmerkingen over de tweede reis geven goed weer hoe Haverschmidt over eten en drinken sprak. Bijvoorbeeld een opmerking over een etentje in Brussel: “In een der fraaie zalen soupeerden wij en dronken nog een fleschje Bourgogne, die men in België bijzonder krijgen kan, en gingen vrolijk naar bed,” of een herinnering aan het nuttigen van een biertje in Antwerpen: “Terwijl wij op den heerlijke avond prettigjes onze cigar rookte en een glas Lambiek dronken.”¹⁴⁰ Maar ook tijdens de reis in Zwitserland speelde eten en drinken een belangrijke rol: “en zoo hadden wij dien dag misschien nog het onverdeelds genot, toen wij hem besloten met in de Tonhalle aan den oever van het meer, onder een glas Veltliner en een smakelijken beet, te midden van een talrijk en net publiek, te luisteren naar een Träumerei van Schumann en andere goed uitgevoerde muziekstukken.”¹⁴¹

Twee zaken zijn hier het vermelden waard. In de eerste plaats vereist de nadrukkelijke aanwezigheid van deze passages in de reisverhalen enige uitleg. De nadruk die wordt gelegd op het eten en drinken is wellicht het best te verklaren aan de hand van de zintuiglijkheid waarvan zij blijk

---

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 80, 82.

¹⁴⁰ Haverschmidt, *Reis door België*, 10, 21.

¹⁴¹ Haverschmidt, *Met de vrienden*, 25.

geven. Het romanticisme omarmde het irrationele en het emotionele. De aandacht die Haverschmidt schonk aan het beschrijven van zijn eet- en drinkervaringen lijkt hier een onderdeel van te zijn. Deze ervaringen worden daarmee een belangrijk onderdeel van de reis. Daarnaast wijzen deze passages op een gegeven waar tot dusver weinig aandacht aan is besteed. Namelijk dat de socio-economische positie van Haverschmidt, om met de woorden van Bourdieu te spreken, een belangrijk onderdeel is van zijn *habitus* waarin zijn gemoedstoestand besloten ligt. De manier waarop Haverschmidt op reis ging en in chique etablissementen kon dineren was vanzelfsprekend niet voor iedereen weggelegd. Dit is een belangrijk gegeven wanneer de vertaalslag wordt gemaakt van de emotionele belevingswereld van Haverschmidt naar conclusies van algemene strekking over zijn tijd.

4.4 Een balans

Haverschmidt is het meest expliciet in het benoemen van zijn emoties wanneer hij spreekt over de schoonheid van de natuur. Hij uit naast het genot, ook zijn dankbaarheid voor het natuurschoon dat hij aanschouwt. Deze dankbaarheid is zowel gericht aan God, aan wie hij rekenschap aflegt, als aan zijn publiek, die dezelfde reis niet kon maken. Daarnaast gebruikte hij de natuur ook als uitgangspunt om zich te verhouden tot een aantal fundamentele vraagstukken, die tot de kern van zijn geloofsovertuiging doordrongen, en die een constante reflectie op de binnen- en buitenwereld teweegbrachten. Het wandelen door de natuur en het verzamelen van planten en bloemen kunnen worden geduid als mobiliserende emotiepraktijken, waarin abstracte noties van de natuur concreet tot uiting kwamen. Haverschmidt haalde uit deze handelingen bovendien ook merkbaar voldoening. Daarnaast komt Haverschmidt ook te spreken over een zwaarmoedigheid, waarmee hij wordt geconfronteerd als hij in aanraking komt met de dood. Deze vergankelijkheid wordt onder andere benoemd door middel van de ruïne als metafoor, waarmee Haverschmidts nauwe verwevenheid met het romanticisme wederom duidelijk wordt. Tot slot duiden de korte maar talrijke passages over de eet- en drinkervaringen die Haverschmidt gedurende zijn reizen nuttigde op een zeer alledaagse maar desalniettemin tekenende emotiepraktijk. De zintuiglijkheid van het eten en drinken werd verheven tot een valide reiservaring en maakte daarmee een belangrijk onderdeel uit van de beoogde persoonlijke groei.

Conclusie: Een web van gevoel

En daarmee zijn we aan het einde van de reis gekomen. Bij wijze van conclusie zullen de belangrijkste bevindingen uit dit onderzoek in dit hoofdstuk op een rij worden gezet en wordt er antwoord gegeven op de vraag: *Waar bestond de emotionele belevingswereld van Haverschmidt uit?* In de eerste plaats worden kort de belangrijkste emotiepraktijken van de drie categorieën van emotiepraktijken – benoemen, mobiliseren en communiceren – waarin in dit onderzoek onderscheid is gemaakt herhaald. Vervolgens worden deze getoetst aan de kritiek die in het begin van dit onderzoek is geuit op het gebruik van de termen melancholie en depressie om de gemoedstoestand van Haverschmidt te duiden. Vervolgens zal er een balans worden opgemaakt van de invloeden van het modern protestantisme en romanticisme op de gemoedstoestand van Haverschmidt gedurende zijn leven en tot slot worden een aantal suggesties voor nader onderzoek gepresenteerd.

5.1 Emotiepraktijken op een rij

In het onderzoek zijn tal van mobiliserende emotiepraktijken geïdentificeerd. De aanwezigheid van deze praktijken zijn zowel te herleiden uit het *bestaan* van de reisverhalen als uit de *inhoud* ervan. In de eerste plaats kan de reis zelf als belangrijke mobiliserende praktijk worden beschouwd, waarbij geïnternaliseerde ideeën over de reis die vervuld waren met invloeden uit het romanticisme, bepalend waren voor de genoegdoening die Haverschmidt uit de reis haalde. De reis was namelijk naast de fysieke verplaatsing ook een innerlijke reis, met zelfontplooiing en zingeving als belangrijke doelstellingen. Het opschrijven en voordragen van de reisverhalen liggen in het verlengde van deze ideeën over de reis. Daarnaast oefende dit ook invloed uit op de invulling van de reis zelf. De natuur – die een belangrijke rol inneemt in zowel het romanticisme als het moderne protestantisme – is hier een beeldend voorbeeld van. Haverschmidts aanwezigheid in de natuur werd getekend door vooropgezette ideeën over die natuur, waaronder de notie van puurheid die het romanticisme kenmerkt en het idee van de moderne theoloog Scholten die stelt dat het aanbidden van God zich in belangrijke mate afspeelt in de natuur. Onder andere wandelingen boden een concrete toegang tot die natuur. Lichamelijke – fysieke inspanning en het ervaren van spanning – die hier deel van uitmaken, waren daarnaast ook duidelijk van invloed op de gemoedstoestand van Haverschmidt. Daarnaast speelt zintuiglijkheid een belangrijke rol. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk in de talrijke passages die Haverschmidt weidt aan zijn eet- en drinkervaringen.

De reisverhalen zijn daarnaast ook gevuld met momenten waar Haverschmidt zijn gemoedstoestand onder woorden brengt. In de eerste plaats uit Haverschmidt veelvoudig zijn genot op verschillende momenten gedurende de reizen, maar bijvoorbeeld ook in een reflectie over het

voordragen van de reisverhalen. Tegelijkertijd wordt dit benoemde genot vaak vergezeld met religieuze retoriek van dankbaarheid. Hiermee wordt duidelijk dat Haverschmidt zich genoodzaakt voelde om rekenschap af te leggen van zijn reiservaringen. Daarnaast laat Haverschmidt zich, in de passages waarin hij in aanraking komt met de dood, van een meer zwaarmoedige kant zien, waarbij hij de metafoor van de ruïne gebruikt om zich te verhouden tot de vergankelijkheid van het leven. Haverschmidt spiegelt hier de buitenwereld met zijn binnenwereld. Dit is ook het geval wanneer Haverschmidt de natuur als uitgangspunt neemt om zich te verhouden tot een aantal fundamentele vraagstukken, die raken aan de kern van zijn geloofsovertuiging.

Tot slot is het voordragen van de reisverhalen hier geduid als communicatiepraktijk. Alhoewel de 'levensreis' van Haverschmidt een zeer individualistische aangelegenheid was, is het tegelijkertijd zo dat hij deze reis deelde met zijn publiek. Haverschmidt maakt hiermee zijn toehoorders onderdeel van de dialoog die hij met zichzelf voerde. Dit wordt temeer duidelijk in een passage uit het vierde reisverhaal, waarin Haverschmidt beschrijft hoe hij zijn vrienden toesprak over de vergankelijkheid van het leven.

5.2 Melancholie en depressie

In het begin van dit onderzoek werd het projecteren van de termen melancholie en depressie op Haverschmidt bekritiseerd. In de eerste plaats omdat deze termen vaak worden gehanteerd met het idee dat de menselijke geest ahistorisch is en daarnaast omdat beide termen door de tijd heen veelvoudig van betekenis en invulling zijn veranderd. Daarnaast is ook beargumenteerd dat de hedendaagse invulling van depressie onafscheidelijk is van het zelfbewustzijn van de diagnose. Het gebruik van deze termen in historisch onderzoek is dan ook enkel geoorloofd wanneer deze termen in de desbetreffende casus daadwerkelijk werden gebruikt en wanneer er expliciet wordt nagegaan hoe deze tijd- en plaatsgebonden werden ingevuld. Aangezien deze termen niet door Haverschmidt zelf werden gebezigd maken zij op geen enkele manier onderdeel uit van zijn gemoedstoestand. Het analytisch gebruik van emotiepraktijken stelt daartegenover in staat om, geredeneerd vanuit het perspectief van Haverschmidt zelf, na te gaan waar zijn emotionele belevingswereld uit bestond. Het beschrijven van emotiepraktijken, gepaard met het begrijpen van de oorsprong van deze praktijken in het licht van Haverschmidts situering in tijd- en plaats, biedt dan ook de mogelijkheid om de complexiteit en diversiteit van de door Haverschmidt gevoelde emoties het best te doorgronden.

5.3 Het romanticisme en het modern protestantisme

Alhoewel het romanticisme en het modern protestantisme zich niet één-op-één tot elkaar verhouden, lijken deze twee invloeden in het leven van Haverschmidt elkaar toch vooral te versterken. De invloed van het romanticisme op Haverschmidt komt al in het eerste reisverhaal duidelijk naar voren, evenals bij de daaropvolgende drie. Alhoewel geloof ook in het eerste reisverhaal een rol speelt, zien we dat

het modern protestantse pas vanaf het tweede, maar met name in de laatste twee reisverhalen nadrukkelijk aanwezig is. De twee invloeden versterken elkaar vooral in de manier waarop zij de nadruk leggen op persoonlijke – intellectuele en spirituele – groei en in de manier waarop de binnenwereld wordt gespiegeld aan de buitenwereld. Hiermee benadrukken zij beiden dat de fysieke reis eigenlijk niet te onderscheiden is van de ‘levensreis’ in het algemeen, waarbij geleefde ervaringen – lichamelijk, zintuigelijk, emotioneel – een fundamenteel onderdeel uitmaken van het zelf.

Tegelijkertijd moet worden onderschreven dat zo iets onmetelijks complex als de menselijke geest zich niet laat reduceren tot het begrip van slechts twee dominante invloeden. Zo wordt ook in dit onderzoek duidelijk dat sommige passages zich beter laten verklaren door een begrip van Haverschmidts persoonlijke ervaringen als vader. Daarnaast kan ook de invloed van vaderslandsliefde, waar raketings aan is gerefereerd, worden begrepen als een tekenend aspect van Haverschmidts gemoedstoestand. Bovendien dient er rekening te worden gehouden met de sociale klasse waarin Haverschmidt zich bewoog. De privileges die Haverschmidt genoot kunnen niet los gezien worden van de emotiepraktijken die in dit onderzoek aan bod zijn gekomen. Bevindingen die hier zijn gepresenteerd laten zich daarmee niet zomaar vertalen naar conclusies van algemene aard over de negentiende eeuw.

5.4 Aanbevelingen voor nader onderzoek

De resultaten die in dit onderzoek zijn gepresenteerd sturen op zijn minst aan tot nader onderzoek in twee richtingen. In de eerste plaats is het interessant om de hier geïdentificeerde emotiepraktijken te toetsen aan tijdgenoten van Haverschmidt in binnen- en buitenland. Hiermee kan worden aangetoond in hoeverre deze emotiepraktijken kenmerkend zijn voor de negentiende eeuw. Met inachtneming van de cultuur-historische specificatie, kan een dergelijk onderzoek ook toegevoegde waarde hebben voor de literatuurwetenschappen, wanneer er niet meer hoeft worden teruggegrepen op essentialistische begrippen zoals melancholie of depressie. Ten tweede kan het interessant zijn een historiografische benadering te nemen en na te gaan hoe door de tijd heen geschiedkundigen en literatuurwetenschappers de gemoedstoestand van romantici hebben geduid. Dit zegt dan niet zozeer iets over Haverschmidt of zijn tijd, maar wel over hoe er in de loop der tijd tegen de menselijke geest werd aangekeken. Een dergelijk onderzoek zou derhalve een interessante invalshoek zijn voor een geschiedenis van de psychologie in Nederland.

5.4 Tot slot: Een web van gevoel

De emotionele belevingswereld van Haverschmidt laat zich het best duiden door de verscheidenheid aan emotiepraktijken die in dit onderzoek zijn besproken te onderschrijven. Door deze emotiepraktijken in hun diversiteit en complexiteit bloot te leggen ontstaat er een web, dat wellicht bij vlagen ongeordend en tegenstrijdig lijkt, maar tegelijkertijd de reikwijdte van Haverschmidts gemoedstoestand weergeeft. Veel van de beschreven emotiepraktijken kunnen worden begrepen aan de hand van de culturele invloeden van het romanticisme en het modern protestantisme, die in het leven van Haverschmidt vooral in het verlengde van elkaar stonden en elkaar versterkten. Tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat het begrip van deze invloeden niet volledig toereikend zijn om Haverschmidts emotionele belevingswereld in zijn totaliteit te begrijpen. Echter, de veronderstelling dat het web van gevoel complex is, en dat het wellicht onmogelijk is het in zijn totaliteit te bevatten, is op zichzelf al een belangrijk gegeven. De menselijke geest laat zich immers enkel met kleine waarheden doorgronden.

Bibliografie

- Bell, Matthew. *Melancholia: The Western Malady*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Bene, Katharina. *Der fehlgeleitete Leser. Werther-Fieber, Werther-Effekt und mediale Gewalt*. München: GRIN Verlag, 2013.
- Boddice, Rob. "The affective turn: historicizing the emotions." In *Psychology and History: Interdisciplinary Explorations*. Onder redactie van Tileagă, Christian en Jovan Byford, 147-165. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Borger, J.J. "Inleiding." In *François Haverschmidt: de dominee, de dichter, de mens*, 7-17. Gorinchem: J. Noorduijn en Zoon n.v., 1968.
- Borges, Marcelo J. "Narratives of the self." In *Sources for the History of Emotions: A Guide*. Onder redactie van Barclay, Katie, Sharon Crozier-De Rosa en Peter N. Stearns, 99-113. New York: Routledge, 2021.
- Bouma, Joop. *Slikken: hoe ziek is de farmaceutische industrie?* Amsterdam: Veen, 2006.
- Bourdieu, Pierre. *The Logic of Practice*. Stanford: Stanford University Press, 1990.
- "Romanticism." *Encyclopedia Britannica*. Geraadpleegd op 2 april 2022.
<https://www.britannica.com/art/Romanticism>.
- Burke, Peter. *What is Cultural History?* [tweede editie]. Cambridge: Polity, 2008 [2004].
- Corrigan, John. "Religion and Emotions." In *Doing Emotions History*. Onder redactie van Matt, Susan J. en Peter N. Stearns, 143-162. Champaign: University of Illinois Press, 2013.
- D'Arcens, Louise. "Emotions in fiction." In *Sources for the History of Emotions: A Guide*. Onder redactie van Barclay, Katie, Sharon Crozier-De Rosa en Peter N. Stearns, 114-126. New York: Routledge, 2021.
- Dehue, Trudy. *De Depressie-Epidemie*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus, 2008.
- Dyserinck, Johannes. *Fr. Haverschmidt. - (Piet Paaltjens). - Met Portretten en illustraties*. Schiedam: H.A.M. Roelants, 1908.
- Faflak, Joel en Richard C. Sha. "Introduction: Feeling Romanticism." *Romanticism and the Emotions*. Onder redactie van idem., 1-18. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Foucault, Michel. *History of Madness*. London: Routledge, 2006.
- Freud, Sigmund. *Leonardo Da Vinci: A Memory of His Childhood*. London: Taylor & Francis Group, 1999 [1910].
- Gilse, S.E.H. van. *De figuur van François Haverschmidt*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1955.
- Gunn, Simon. *History and Cultural Theory*. Harlow: Pearson Education Limited, 2006.
- Heine, Heinrich. *Das Buch der Lieder*. Haarlem: De Librije, 1947.

Honings, Rick. "En daarmee gaan wij dan op reis!' Inleiding." In *Met de vrienden op reis in Zwitserland in 1881*, François HaverSchmidt, 9-14. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden, 2006.

Honings, Rick. "Sic transit gloria mundi: Vergankelijkheid en verlangen bij François HaverSchmidt." In *Ellendige levens: Nederlandse Schrijvers in de negentiende eeuw*. Onder redactie van Honings, Rick en Olf Praamstra, 217-226. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2013.

Honings, Rick. *De dichter als idool. Literaire roem in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2016.

Jackson, Stanley. *Melancholia and Depression: From Hippocratic Times to Modern Times*. New Haven: Yale university Press, 1986.

Jensma, Goffe Theunis. *De Gemaskerde God. François Haverschmidt en het Oera Linda-Boek*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Kelley, Theresa M. *Clandestine Marriage: Botany and Romantic Culture*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2012.

Lawlor, Clark. *From Melancholia To Prozac: A History of Depression*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Maddox, Alan. "Performing emotions." In *Sources for the History of Emotions. A Guide*. Onder redactie van Barclay, Katie, Sharon Crozier-De Rosa en Peter N. Stearns, 127-142. Londen: Routledge, 2020.

Martín-Moruno, Dolores en Beatriz Pichel, ed. *Emotional Bodies: The Historical Performativity of Emotions*. Champaign: University of Illinois Press, 2019.

Mathijssen, Marita. "De Bleke Gezel." *Bzzlletin* 84 (1981): 17-21.

Mazlish, Bruce. *James and John Stuart Mill: Father and Son in the Nineteenth Century*. Londen: Hutchinson, 1975.

Niedenthal Paula M. "Embodying Emotion." *Science* 316 (2007): 1002-1005.

Niedenthal, Paula M. en Marcus Maringer. "Embodied Emotion Considered." *Emotion Review* 1 (2009): 122-128.

Nieuwenhuys, Rob. *De Dominee en zijn Worgengel: Van en over François HaverSchmidt* [Tweede, zeer vermeerderde druk]. Amsterdam: Querido, 1994 [1964].

Noordegraaf, Herman. *HaverSchmidt en Schiedam*. Schiedam: Fonds Historische Publikaties Schiedam, 1993.

Obeyesekere, Gananath. "Depression, Buddhism, and the Work of Culture in Sri Lanka." In *Culture and Depression: Studies in the Anthropology and Cross-Cultural Psychiatry of Affect and Disorder*. Onder redactie van Kleinman, Arthur en Byron Good, 134-152. Berkeley en Los Angeles: University of California Press, 1985.

Oerlemans, Onno. *Romanticism and the Materiality of Nature*. North York: University of Toronto Press, 2002.

- Plamper, Jan. *The History of Emotions: An Introduction*. Vertaald door Tribe, Keith. Oxford: Oxford University Press, 2017 [2012].
- Radden, Jennifer. "Is this Dame Melancholy? Equating Today's Depression and Past Melancholia." *Philosophy, Psychiatry, & Psychology* 10 (2003): 37-52.
- Radden, Jennifer. *The Nature of Melancholy. From Aristotle to Kristeva*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Safranski, Rüdiger. *Romantiek: Een Duitse Affaire*. Vertaald door Wildschut, Mark. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 2009 [2007].
- Scheer, Monique. "Are emotions a kind of practise (and is that what makes them have a history?) A Bourdieuan approach to understanding emotion." *History & Theory* 51 (2012): 193-220.
- Scheer, Monique. "Protestantisch fühlen lernen. Überlegungen zur emotionalen Praxis der Innerlichkeit." *Z Erziehungswiss* 15 (2012): 179-193.
- Schelhaas, Bernard. "Hoezo Worgengel? De preken van François HaverSchmidt nader bekeken." *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31 (2013): 74-79.
- Simmel, Georg, Anthony J. Blasi, Anton K. Jacobs en Mathew Kanjirathinkal. *Sociology: Inquiries Into the Construction of Social Forms*. Leiden: Brill, 2009.
- Slooten, René van. "Vreemdeling in het land van de alledaagse werkelijkheid. De sociaal-culturele wortels van François Haverschmidt." *Hollands Maandblad* (1991): 518-529.
- Stofs, Robert. *Geloof, twijfel, melancholie en zelfdoding in leven en werk van dominee François Haverschmidt (Piet Paaltjens)*. Leuven: K.U. Leuven. Faculteit Godgeleerdheid, 1990.
- Szasz, Thomas. *Law, Liberty, and Psychiatry: An Inquiry into the Social Uses of Mental Health Practices*. New York: Macmillan, 1963.
- Szasz, Thomas. *Schizophrenia: The Sacred Symbol of Psychiatry*. Syracuse: Syracuse University Press, 1988.
- Tosh, John. *The pursuit of History: Aims, Methods, and New Directions in the Study of History* [zesde editie]. Londen en New York: Routledge, 2015 [1984].
- Vandereycken, Walter en Ron van Deth. *Psychiaters te koop?: de invloed van de farmaceutische industrie op het psychiatrisch denken en handelen*. Antwerpen: Cyclus, 2006.
- Wouden, Ton van de. "'In een vuile sloot had Hij hem gesmoord' 'Mijn broertje' van François HaverSchmidt." In *Van Constantijntje tot Tonio. Het dode kind in de Nederlandse literatuur*. Onder redactie van Honings, Rick, Olga van Marion en Tim Vergeer, 101-112. Hilversum: Verloren, 2018.